
Знамениті події
історії України

ВОЛОДИМИР
ДУХОПЕЛЬНИКОВ

**ХРЕЩЕННЯ
РУСІ**

Харків
«Фоліо»
2019

УДК94(477)

Д 85

Серія «Знамениті події історії України»
заснована в 2010 році

Переклад з російської
М. П. Згурської

Художник-оформлювач
Д. О. Чмуж

**Підготовлено на замовлення
Міністерства інформаційної політики України
ДЛЯ БЕЗКОШТОВНОГО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ**

У разі якщо ви придбали цю книгу,
просимо повідомити на адресу:
books@mip.gov.ua

ISBN 978-966-03-5097-7
(Знамениті події історії
України)
ISBN 978-966-03-9039-3

© В. Духопельников, 2010
© М. П. Згурська, пере-
клад українською, 2019
© Д. О. Чмуж, художнє
оформлення, 2019
© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2010

988 рік став знаменним в історії Русі. Цього року великий київський князь Володимир Святославич, якого пізніше назвали Великим і Святим, хрестив киян. Цей рік поклав початок подальшому і всеосяжному процесу християнізації всієї Руської землі. 1988 р. в СРСР Православна церква урочисто відзначила тисячоліття цієї події, яка була не лише церковним святом, але й за рішенням ЮНЕСКО відзначалася як ювілейна дата світової культури.

Володимир, вводячи християнство, зміцнював міжнародні зв'язки Русі. Держава як рівноправний партнер увійшла до числа християнських держав Європи. З цього часу Русь починає черпати багату спадщину Стародавньої Еллади й цивілізацій Сходу. На Русь приходить загальнослов'янська кирилична писемність — з літописного зерна, принесеного з Візантії, в колі книжників київської митрополії виростає могутнє багатівікове дерево руського літописання. У цьому слід шукати витоки руської літератури, професійної архітектури, живопису, музичного мистецтва. Культура різних цивілізацій, і перш за все християнської, зливалася з народною культурою слов'янства, його традиціями, міфологією, історичною пам'яттю, створюючи той ґрунт, на якому зійдуть перші паростки не лише руської, але й української та білоруської культур.

ЗАРОДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

Релігійні¹ вірування виникли практично з зародженням людського суспільства багато тисячоліть тому, коли людина ще тільки розпочала пізнавати світ і сфера пізаного була невеликою. Учені називають цей етап періодом архаїчної свідомості. Найважливішою рисою такої свідомості й стало прагнення пояснити явища природного і суспільного життя дією надприродних сил, богів і демонів. Саме вони й були основними дійовими особами стародавніх релігій і стародавніх міфів.

Важливою рисою архаїчної свідомості, що проявляється в первісній міфології, є ідеологічний синкретизм (синкретизм — від грецьк. «з'єднання», «зрощення») — нерозчленованість уявлень про природу й суспільство. Поява сонця та інших елементів природи трактується, наприклад, у міфах як результат діяльності тих же самих творців-деміургів (боголюдей), що й поява ковальського промислу та інших елементів людської культури. Наділені надприродною могутністю міфічні істоти обожнювалися й ставали предметом релігійного поклоніння. Грецькі міфи, наприклад, розповідають, як Прометей виліпив людей з глини і наділив талантами. Він подарував людям вогонь, «передав їм премудрість чисел і вигадав для них складання букв — матір всіх мистецтв і основу пам'яті». Він привчив тварин до ярма, винайшов колесо й оснастив судна вітрилами.

¹ Релігія (от *лат.* religio — побожність, святиня, предмет культу) — світогляд і світосприйняття, а також відповідні поведінка й специфічні дії (культ), що ґрунтуються на вірі в існування бога чи богів.

З розвитком людського суспільства в усіх куточках Землі змінювалися уявлення про природу і суспільство, з'являлися міфи про нових богів.

Обожнювання тварин, поклоніння зооморфним божествам було лише першим етапом у розвитку вірувань древніх, а потім настала черга божеств міксантропічних, тобто тих, що їх уявляли фантастичними істотами, у яких одна частина тіла була людською, а інша — як у тварини. До таких божеств, наприклад, відносилися сатири — напівлюди (наполовину козли) або кентаври (напівлюди-напівкони) тощо.

І нарешті, богів почали уявляти (і зображувати) у людському вигляді. Відтепер молитви стали підноситися не воді, вогню, деревам або землі, але божествам у людському вигляді, що панують над водою, вогнем і всім, що є на землі. Такими були боги Стародавньої Греції.

Бігли роки, грецьке суспільство розвивалося. Поступово сформувався пантеон найбільш шанованих, значущих олімпійських богів на чолі зі всемогутнім Зевсом («денне сяєuche небо», «світле небо»).

На честь Зевса Олімпійського влаштовували Олімпійські ігри — символ єднання й злагоди грецьких полісів (земель). На місці проведення Олімпійських ігор син Зевса Геракл заснував святилище. Потім тут побудували храми Гери (цариця богів, дружина Зевса) та інших богів.

З такого антропоморфічного уявлення про Божество розвинулися й поняття про культову статую бога, якій можна було поклонятися, і про храм, де ця статуя стояла і де жерці день у день несли службу богу або богині, слухаючи їх вказівки й виконуючи їхню волю.

Спочатку храми не були місцем молитовних зборів віруючих. Це було лише житло божества. А для молитов стародавні жителі Еллади стікалися на площу перед храмом, де знаходився й вівтар, на якому відбувалися жертвоприношення.

Разом із храмами з'явилися жерці і жриці, які мали дбати про святилище, де мешкав бог, тримати в порядку священне приладдя,

приймати дари й жертви, принесені божеству. Вони від імені всієї громади підносили до неба молитви, влаштовували урочисті жертвоприношення й здійснювали інші обряди.

У I ст. до н. е. в містах Греції, Риму, Малої Азії культу стародавніх античних божеств стали занепадати. Як писав англійський історик В. Тарн, «багато причин сприяло вирішенню долі олімпійців. Вони належали місту-державі й падали разом з нею: філософія вбила їх в очах освічених, а індивідуалізм — в очах простих людей». Те ж відбувалося й на території близькосхідних країн, де після завоювань Александра Македонського поширилися грецькі вірування й грецька культура.

На світову арену вийшов Стародавній Рим. Його завойовницькі походи, зміни в соціальній структурі, зміцнення органів влади та управління привели до створення на початку I ст. н. е. Римської імперії. Римляни майже повністю сприйняли грецьку міфологію. Жителі Апеннінського півострова в більшості випадків змінювали імена грецьких богів і героїв на латинський лад, а також додавали сюжети, пов'язані з місцевостями на Італійському півострові та споконвічно місцевими персонажами. Крім основних божеств римляни шанували безліч божків і духів, які, за їх увявленнями, керували кожним кроком, кожною дією людини.

Поступово місце античних божеств у віруваннях жителів імперії почали посідати стародавні східні божества, що вмирили та воскресали, як-от єгипетський Осіріс або фрігійський Аттіс. З'являлися релігійні союзи шанувальників Ісиди і Серапіса (божества, в якому злилися риси низки грецьких і єгипетських божеств, у тому числі Осіріса). Шанувальники цих божеств вірили, що шляхом особливих обрядових дій — містерій, під час яких представлялися сцени смерті і воскресіння бога, вони самі стають співучасниками бога й знаходять безсмертя. Так, під час святкувань на честь Атті-

са жрець проголошував: «Утіштеся, благочестиві, бо подібно до того, як врятований бог, спасетеся й ви...»

Ще в I ст. до н. е. в Малій Азії з'являються громади шанувальників іранського бога сонця Мітри, якого вважали борцем проти сил зла, богом-спасителем. Серед шанувальників Мітри переважали низи населення. З грецьких божеств особливо шанували стародавнього бога виноградарства Діоніса, його ототожнювали з Загреєм, сином Зевса, який був розтерзаний титанами, але потім відроджений Зевсом з ім'ям Діоніс. З цим культом пов'язані релігійні союзи орфіків (названих так по імені шанованого героя грецьких міфів Орфея, який зійшов був у підземне царство мертвих, щоб вивести звідти свою померлу дружину Еврідіку). Союзи орфіків існували здавна, але власне на рубежі нашої ери вони набули поширення, увібравши в себе цілу низку східних обрядів і вірувань. Орфіки вважали, що душа людини може досягти миру вічного блаженства і безсмертя, якщо ця людина виконуватиме певні установки (аскетизм, презирство до плоті) і справляти магічні обряди. Вони влаштовували таємні релігійні свята, які називалися містеріями, а також створили свою складну релігійно-філософську систему, в якій об'єднали етичні вимоги, містику, розгалужену обрядовість, пов'язану з культом Діоніса, Аполлона, Орфея. Багато ідей, що народилися в громадах мітраїстів і орфіків, вчинили потім вплив на християнство, але замкненість цих громад, складність їх учень не могли залучити до них великого числа послідовників.

Слід сказати, що такі союзи замінювали їх членам общинну і громадянську спільність, що руйнувалася. Але вони не давали надії на порятунок, а скоріше сприяли відходу від труднощів життя. Такі союзи нічого не могли протиставити політичному і духовному гнобленню з боку імперії. Ані гаряча релігійна віра, ані складні релігійно-філософські вчення численних філософів і теологів з їх розгалуженими обрядами, недоступними для непосвячених, не могли вказати людям шлях до спасіння.

СТАНОВЛЕННЯ І ПОШИРЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА

До цього йшлося про язичництво, тобто багатобожжя. Але до цього періоду вже існувала релігія, яка визнавала єдиного Бога-Творця, — іудаїзм. Її сповідував народ, що жив у Палестині. Головним святилищем Бога юдеїв був Єрусалимський храм.

У 6 р. н. е. Юдея і Самарія (нині селище Себастія в Йорданії) стали імператорською провінцією, тобто провінцією, яка управлялася намісниками, що їх безпосередньо призначав імператор. Щоправда, у жрецтва Єрусалимського храму і синедріону — ради, до якої входили жерці і представники світської знаті, деякі права збереглися. На чолі синедріону стояв первосвященик Єрусалимського храму. До компетенції синедріону входили питання внутрішнього управління, він мав деякі судові та політичні повноваження. Водночас, уся діяльність синедріону контролювалася римлянами.

Ситуація в країні залишалася напруженою протягом усього I століття. Римські власті далеко не завжди брали до уваги місцеві звичаї. Так, прокуратор і префект Понтій Пілат при своєму вступі на посаду наказав військам увійти в Єрусалим і нести зображення імператора, що образило релігійні почуття ортодоксальних іудеїв; той же прокуратор використав гроші з храмової скарбниці на будівництво водопроводу. Дії Пілата посилювали антиримські настрої в Юдеї. Однак всередині палестинської громади не було єдності: існували різні угруповання і течії, які сперечалися одне з одним з політичних питань (ставлення до римлян) і з питань віровчення. Наприклад, до суспільної верхівки належали так звані садукеї. Вони

вимагали суворого дотримання настанов, записаних у священній книзі іудеїв Торі, не визнавали ніяких усних учень і доповнень. При цьому садукей сприймали греко-римську культуру й до певної міри підтримували римлян. Значний вплив в іудейському суспільстві мали також фарисей. Вони займалися тлумаченням священних книг, витягуючи з них і формулюючи норми, придатні для умов тогочасного громадського життя. Фарисей визнавали воскресіння мертвих, загробну відплату, що відкидали садукей. Однак серед фарисей також не було єдності. Деякі з них виступали за скрупульозне дотримання всіх зовнішніх норм поведінки, за що в християнській і талмудичній літературі отримали закиди в лицемірстві й святотатстві. Прихильниками віровчення фарисей були середні верстви населення (торговці, ремісники, шкільні вчителі).

У цей же час тут склався вкрай радикальний рух zelotiv і sikariiv (кинджальників), які виступали за непримиренну боротьбу з Римом. Zelotiv й sikariiv взяли найбільш активну участь у Першій іудейській війні — потужному антиримському повстанні 66—70 рр. Вони склалися головним чином із представників низів населення й декласованих елементів; під час Іудейської війни до них приєдналися й раби.

Крім перерахованих вище груп у Палестині в I ст. н. е. була велика кількість бродячих проповідників, які сповіщали швидкий прихід спасителя, месії — помазаника Божого, який звільнить народ і стане справжнім «царем іудейським».

Серед релігійних течій, груп, сект того часу осібно стояли ессеї (етимологія слова точно не відома). У науковій літературі громаду ессеїв часто називають кумранською (на ім'я місцевості Ваді-Кумран, де вперше арабські пастухи випадково знайшли заховані в печері арамейські рукописи). Як повідомляють сувої, члени цієї релігійної громади пішли в пустелю й створили замкнену релігійну організацію. Вони сповідували іудаїзм, але вважали, що жрецьтво опоганило Єрусалимський храм нечестям і спотворило божественне вчення. Саме

тому кумраніти розірвали стосунки з Храмом і почали називати себе «новим союзом» (або «Новим Заповітом»), оскільки старий союз з Богом, Старий Заповіт, був, на думку кумранітів, порушений прихильниками ортодоксального іудаїзму. Дві інші самоназви громади, що зустрічаються в кумранських рукописах, — «громада жебраків», або просто «жебраки», — свідчили про її соціальний склад і ставлення до багатства членів громади. Кумраніти називали себе «синами світла» — на протигагу «синам темряви», до яких вони зараховували все інше людство, а також «простаками», «немудрими», на відміну від професійних законовчителів (фарисеїв), які брали на себе сміливість трактувати закони й приписи священних книг.

Кумраніти жили замкненою громадою, мали спільне майно. Для всіх членів громади були обов'язковими праця, спільні трапези, вивчення релігійних текстів. Щоб вступити до громади, бажаючи протягом двох років проходили випробувальний термін. Новий член передавав громаді «усі знання, працю й майно». Члени громади уникали контактів з навколишнім світом. Згідно зі статутом, вони мусили «відокремитися від людей кривди». Життя кумранітів було суворо регламентоване: більшу частину доби вони працювали, брали участь у загальних трапезах, а «третину ночі» присвячували вивченню священних текстів. У громаді існували ритуальні обмивання. Причому, перед цим член громади здійснював обряд покаяння. Кумраніти негативно ставилися до обряду жертвоприношення. Для них «дух святості» був важливішим за «м'ясо цілопалення і жертвний лій», а «досконалість шляху» дорівнювалася «дарам благовоління».

Метою кумранітів і всіх їх установ, як вважає дослідник І. Д. Аму-сін, була підготовка до вирішальної боротьби «синів світла» з «синами темряви», яка має закінчитися перемогою «синів світла». Водночас вчений виділяє такі характерні риси їхнього релігійного вчення: дуалізм (уявлення про боротьбу в світі двох засад — зла й добра); обраність членів громади як «синів світла», передпризна-

чених Богом; віра в кінець світу — есхатологізм (від грецького слова «есхатос» — кінець) і месіанізм — віра в прихід божественного Спасителя, помазаника Божого.

Люди, невдоволені своїм життям, йшли до кумранітів. Римський письменник Пліній Старший (I ст. н. е.) повідомляв: «День у день кількість їх [есеїв] збільшується через появу маси стомлених життям прибульців, що їх хвилі фортуни притягають до звичаїв есеїв».

Вчення есеїв мало великий вплив на формування християнства. Уявлення про кінець світу, про боротьбу добра зі злом, месіанізм, різкі виступи проти багатства, своєрідне переплетення вчення про попереднє встановлення Богом усіх подій у світі й уявлення про свободу волі людини, яка може обрати шлях спасіння, — все це притаманно як есейству, так і ранньому християнству.

Однак християнство, взявши багато чого у вченні есеїв, вже на ранньому етапі свого становлення пішло іншим шляхом. Найголовнішою відмінністю була віра християн у вже звершений прихід месії — Ісуса, який постраждав за людей і по тому вознісся на небо. Саме це ставало головним у проповіді християнства. Крім того, для християнської проповіді головним була її відкритість, що з самого початку відрізняло групу послідовників проповідника Ісуса з Назарета від кумранської громади. Надалі ці відмінності посилювалися мірою розвитку християнського віровчення, мірою його перетворення на світову релігію.

Згідно з християнським ученням, весь шлях людства, аж до явлення і викупної жертви Христа, був наперед установлений і пророкований. У той же час кожна людина має свободу обрати шлях спасіння, тобто прийняти християнське вчення, або відмовитися від нього, як ті люди, у яких «клопоти цьогосвітні й омана багатства та різні бажання, ввійходять, та й заглушують слово, і плоду воно не дає»¹.

У Посланні Якова чітко сказано, що Бог «злом не спокушується, і нікого Він Сам не спокушує. Але кожен спокушується, як на-

¹ Євангеліє від Марка 4:19. — *Прим. перекл.*

диться й зводиться пожадливістю власною»¹. Загалом, перші християни, що з'явилися в східних провінціях Римської імперії, не мали ще ані розробленої теології, ані визначеної етики. Їх гуртувала насамперед пристрасна віра в можливість вічного спасіння поза тим світом і часом, у якому вони жили.

Першим християнам доводилося переживати великі труднощі. Їх переслідували влада й ортодоксальні іудеї. Зібрання вони часто проводили в будинках одновірців, які не приховували своєї прихильності до нового віровчення. Вони відкрито надавали допомогу своїм побратимам, називали себе братами й сестрами. На зборах християни казали проповіді, повторювали «вислови Ісуса», читали послання апостолів, виголошували пророцтва про швидкий кінець світу. Пророки відігравали величезну роль у ранньохристиянських еkleсіях (букв. народних зборах). Християни вірили, що на пророках — благодать Бога, що їх вустами віщає Дух Святий, тому спілкування з пророками було для християн священнодією. Кожна громада мала свого пророка: пророкували і чоловіки, і жінки. Але були й мандрівні пророки, які ходили з громади до громади. Крім пророків з громади до громади переходили апостоли. Християни вживали це слово в значенні «посланець Божий». Мандрівні апостоли проповідували Євангеліє — добру звістку. Як ясно видно з послань Павла, слово «Євангеліє» стосувалося спочатку усної проповіді. Апостолів було багато, кожен з них вважав, що саме йому відкрита божественна істина. Підтримати усвідомлення обраності серед нечисленних послідовників нового вчення, які протиставляли себе стихії язичницького світу, могла лише глибока, заснована не стільки на розумі, скільки на почутті віра. Кожен проповідник прагнув згуртувати християн навколо свого «благовістя», тому мали місце суперечки, пов'язані з віровченням. Крім сперечань щодо віровчення, християни могли вступати в різного роду конфлікти, наприклад, майнові і т. д. Природно, що в початковий період існу-

¹ Якова 1:13,14. — *Прим. перекл.*

вання християнських громад проблема регулювання стосунків між віруючими стояла дуже гостро. Ще більш загострювалася вона мірою того, як відбувався відхід християн від нормативного іудаїзму, що регулював не лише релігійне, але й повсякденне життя. Християни, щоб не розчинитися серед безлічі релігійних течій і спілок, а зберегти свою єдність і окремішність, мусили створити більш чітко оформлені організації; вони потребували авторитетів, яким можна було довіряти і в питаннях віровчення, і в життєвих конфліктах.

Апостол Павло в Першому посланні до Коринтян підкреслює, що християни мають різні дари від Бога і мають чинити відповідно до свого покликання: одних Бог поставив апостолами, інших — пророками і вчителями, «потім дав сили, також дари вздоровлення, допомоги, управління, різні мови»¹.

Християнські громади потребували й спеціальних людей, які б керували повсякденним життям громад: збирали пожертви, розподіляли допомогу, готували притулок для переслідуваних, відвідували хворих і ув'язнених. Так з'являються старійшини-пресвітери. До їхніх функцій входили організаційно-господарські питання життя громади. Їх обирала громада і вводили в посаду апостоли (обряд висвячення). У «Діях апостолів» і в посланнях Павла пресвітери називаються також єпископами, тобто наглядачами (в українському перекладі — опікунами²), пізніше їх стали називати владиками.

Окрім посади єпископа в громадах з'являються й служителі нижчого рангу — диякони. Вони мали бути непорочними, не багато відданими вину, не сріблολюбними. Диякони прислужували під час трапез причастя. Після трапези вони відносили освячені дари хворим братам і тим, хто потрапив до в'язниці.

Зміни в суспільній структурі Римської імперії II—III ст. не могли не вплинути на соціальну психологію та ідеологію різних

¹ 1-ше Послання до Коринтян 12:28. — *Прим. перекл.*

² 1-ше Петра 2:25. — *Прим. перекл.*

верств населення. Це був час кризи і зживання античного світогляду, заснованого на уявленні про розумність світоустрою. Людям найрізноманітнішого походження й стану світ почав здаватися втіленням зла й несправедливості. Для масової свідомості того часу стала характерною віра в чаклунство, магію, віщунів, ревні сподівання дива. Розпад колективних — громадських і родинних зв'язків призводив до того, що люди намагалися визначити своє місце в світі через встановлення особистих контактів з надприродними силами. З'явилася величезна кількість не лише проповідників, але й «чудотворців». Багато знатних римлян стали звертатися до них за проріканнями. Серед народних мас імперії здобули поширення різні неофіційні релігійні союзи шанувальників певного божества, яке в їхніх очах було єдиним і наймогутнішим. Так, від Малої Азії до Британії можна було зустріти прихильників іранського бога сонця Мітри, культ якого став поширюватися ще в I ст. День зимового сонцевороту — 25 грудня — вважався головним святом Мітри (його називали також Непереможне Сонце). Мітру шанували деякі римські імператори й протегували цьому культу. Однак через свою замкнутість ця релігія не стала всезагальною.

Протягом розвитку багатонаціональної Римської імперії та змін в економічному і суспільно-політичному житті вірування в різних богів не забезпечували бажаної єдності. Були потрібні нові ідеали, нові боги. На межі I ст. до н. е. і початку I ст. н. е. імператор Август проголосив померлого Юлія Цезаря богом Юліусом і присвятив йому особливий храм. Як «сина зарахованого до лику богів Цезаря» Августа обожнювали в народі, що в подальшому призвело до виникнення культу імператора. А ось імператор Діоклетіан наприкінці III ст. н. е. не побажав чекати смерті, аби стати богом, і зажадав, щоб йому за життя віддавали божественну шану. Бюст імператора зайняв місце під орлами легіонів, і біля вівтаря його імені приводили воїнів до присяги. Такої ж честі пізніше удостоївся й імператор Костянтин, названий Великим.

А що в цей час відбувалося в середовищі християнських громад? Ідеї християнства поступово поширюються й у римських провінціях. У громадах почали з'являтися заможні люди. Їхня поява змінювала ставлення християн до багатства, до можливості отримати різні державні посади. У християнських громадах також опиняються освічені люди, знайомі з греко-римською філософією й наукою. Таким чином, поширення християнства серед найрізноманітніших верств населення призводило до зміни й ускладнення християнського віровчення. З одного боку, освічена еліта створювала християнську філософію й теологію, далеко не завжди зрозумілу для більшості віруючих, з іншого — низи населення, особливо з сільської місцевості, де сильними були традиційні місцеві вірування, привносили в християнство елементи язичницьких уявлень, наївно об'єднуючи риси своїх місцевих божеств з образом християнського Бога. У такій ситуації багато філософів, вчителі красномовства почали шукати сполуки філософії й релігії саме в християнстві. З'являються перші теоретичні твори, де обґрунтовуються переваги християнського віровчення.

Потреба в єднанні, з одного боку, і поширення християнства — з іншого, породжували серед віруючих переконання, що якщо окремих християнин може бути слабким і нетвердим у вірі, якщо в окремих громадах можуть бути чвари й негаразди, то об'єднання християн в цілому наділене Духом Святим і Божою благодаттю. Відбуваються зміни в понятті екклесії. Екклесія — уже не просто конкретна громада християн певного міста, як це було в часи створення Об'явлення Івана Богослова, а всезагальна Церква, містично пов'язана з божеством (уперше вислів «всезагальна» — «католицька» церква було вжито в листах Ігнатія Антіохійського). Сприйняття церкви як певного абстрактного поняття, відмінного від людей, що її складають, зустрічається вже в деяких новозавітних творах, зокрема в найбільш пізньому з усіх послань Павла — Посланні до Ефесян. Там сказано, що Христос «полюбив Церкву, і віддав за неї Себе, щоб її освятити, очистивши водняним купелем у слові, щоб

поставити її Собі славною Церквою, що не має плями чи вади, чи чогось такого...»¹

Наступним кроком у розвитку поняття містичної церкви стала ідея її непогрішимості: помилятися можуть окремі християни, Церква помилятися не може. Цю ідею висунув Тертулліан (християнський теолог і письменник II — початку III ст.), який обґрунтував її тим, що Церква одержала Святий Дух від самого Христа через апостолів, які заснували християнські громади. Саме на межі II—III ст. починають посилено поширюватися перекази про заснування кожної великої християнської громади безпосередньо якимось учнем Ісуса; починають укладатися списки керівників цих громад, що сходять до апостолів. Іринеєм, єпископом Ліонський, у своїй книзі «Проти ересей» говорить про заснування християнської громади Риму Петром і Павлом. Так стала створюватися нова — церковна — традиція, що відрізнялася від давньої традиції перших християнських проповідників.

Паралельно з абстрагуванням поняття «церква» відбувалося посилення влади кліру всередині громад. Єпископ отримує одноособне право здійснювати обряд причастя, висвячувати інших пресвітерів і дияконів, представляти свою громаду в зносинах з іншими християнськими громадами. Піднесення єпископа пояснюється необхідністю подолати розбрід, зосередити особливий авторитет у одній особі, досягти єдності. Але єдності можна було досягти тільки за умови існування однієї віри, однієї церкви, одного порядку. Цей порядок, відповідно до містичного уявлення про Церкву, мав відповідати порядку небесному: один Бог — один єпископ. По суті, це відкривало можливість зосередити в руках єпископа функції вчителя віри, пророка, наглядача. Істинність християнського вчення тепер визначалася не усною традицією і навіть не писанням апостолів, а словом і рішенням єпископа, на якого перейшла «апостольська благодать».

¹ Ефесян 5:25—27. — Прим. перекл.

Поступово з поширенням християнства збільшується кількість єпископів. Єпископ з головного міста провінції зайняв нібито чільне положення над іншими. До початку IV ст. виділилися єпископи Риму, Александрії, Антіохії, а згодом і Константинополя. Вони отримали юрисдикцію над кліриками великих округів, могли скликати помісні собори. Таких єпископів стали називати митрополитами (від грец. «людина з головного міста», метрополії). Звичай називати римського єпископа папою поширюється з V століття. Паралельно з ускладненням ієрархії вищих служителів церкви збільшується й кількість різних нижчих її чинів: з'являються помічники дияконів, читці, різноманітні служки. Церква перетворюється на ієрархічну багатоступеневу організацію, де нижчі чини залежать від вищих.

Зовнішнім проявом змін, які відбулися в християнських громадах, була поява особливих будівель для богослужінь. Єпископальна церква прагнула до особливої урочистості богослужби, яка замінила б палке слово мандрівного пророка. Необхідно було створити обстановку, яка відрізнялася б від обставин повсякденного життя. Для зборів християн стали використовуватися спеціальні приміщення, де проходили богослужіння й здійснювалися обряди. Такі будівлі називалися «Господнім домом» (по-грец. «кіріакон», звідси пішло українське слово «церква» й німецьке «кірха»).

Здавалося б, що в Римській імперії вже були створені умови для визнання християнства офіційною релігією. Однак на практиці все було інакше: посилювалися гоніння на християн. Що ж стало причиною цього? Християнство на початку III ст. починає поширюватися в середовищі солдатів; багато з них, прийнявши християнство, продовжували службу в армії, оскільки ця служба була єдиним джерелом їхнього існування, але сам факт появи таких солдатів, брати яких по вірі часто не бажали служити в армії, не міг не турбувати імператорів. Також іще однією причиною посилення негативного ставлення імператорів до християнської церкви в середині

III ст. була економічна і політична криза, що настала в країні. Справа в тому, що ця криза збіглася зі зміцненням церковної організації християн і певною мірою чимсь сприяла їй (організовані християнські громади могли краще зберегтися і навіть ставати притулком для всіх постраждалих під час смут і міжусобних воєн); зростало й багатство Церкви. Ця організація почала видаватися небезпечною імператорам, які найчастіше приходили до влади за допомогою армії, не були впевнені в міцності своєї влади й побоювалися безперервних змов і виступів. У середині III століття починаються офіційні гоніння, спрямовані виключно проти християн. Однак ці репресії, незважаючи на всю свою масовість, не принесли бажаного результату.

У 311 році імператор Галерій, якого за часів імператора Діоклетіана вважали головним переслідувачем християн, змушений був ці переслідування скасувати. За два роки два правителя імперії — Костянтин і Ліциній підписали Міланський едикт, який, по суті, легалізував християнську церкву. Згідно з Міланським едиктом, християни отримували право відкрито правити свої богослужіння, церковні організації могли володіти будь-яким майном, у тому числі й нерухомим. Навіть раніше конфісковане майно повертали християнам. Таким чином, формально християнство ставало лише одним з численних дозволених культів імперії. Причому сам Костянтин, який став на той час одноосібним правителем імперії, християнином не був. При ньому, як і раніше, віддавалися божественні почесті статуям імператора. Можна припустити, що його союз з християнською церквою носив насамперед політичний характер. Саме з часу його правління християнство починає набувати вирішального значення в ідеологічному житті імперії, а християнська церква поступово перетворюється на церкву панівну. Костянтин явно протегував християнській церкві. Можливо, він зрозумів, що саме така релігійна організація може надати йому більш істотної підтримки, аніж не пов'язане між собою жрецьтво численних антич-

них божеств. При ньому сьомий день тижня був оголошений ринковим (тобто вільним від роботи). Цей день, за вченням астрологів, вважався днем Сонця. Християни ж присвятили його Христові. 3 IV ст. 25 грудня — свято народження Непереможного Сонця — почали відзначати як свято Різдва Христового.

У 325 р. в місті Нікея в Малій Азії було скликано собор єпископів. Учасники собору прийняли християнський символ віри (головні положення віровчення). Основним догматом у віровченні затверджувалася троїстість Бога — «єдиного в трьох особах». Константинопольський собор єпископів в 381 р. остаточно затвердив цей догмат. У рішенні собору записано: «Віра 318 батьків, що збиралися в Нікеї Віфінській, не буде скасованою, але нехай пробуває панівною».

Здавалося, що всі проблеми у відносинах імператора і християнської церковної організації вирішено. Але це було не так. Між єпископами різних міст в різних частинах імперії розгорілася боротьба за першість, за право тлумачити символ віри. Найбільше ці суперечки загострилися після 395 року — поділу єдиної Римської імперії на Західну і Східну. Відповідно й християнська церква стала називатися Західною і Східною. Остаточний поділ церков відбувся 1054 року. Західна церква зберегла стару назву — католицька (загальна, всесвітня). Східна церква закріпила за собою назву православна (вірна, правильна думка). Не будемо тут зупинятися на розбіжностях у тлумаченні основних догматів християнства православними і католиками. На ці розбіжності ще в XI ст. вказав Київський митрополит Георгій.

Як бачимо, на той час, коли великий князь Володимир приймав рішення про введення на язичницькій Русі однієї зі світових релігій, Русь межувала з країнами, що сповідували іслам, іудаїзм, західне (католицьке) і східне (православне) християнство.

ЯЗИЧНИЦЬКІ ВІРУВАННЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

У цих віруваннях відбилася первісне уявлення людей про те, що в оточуючому світі діють злі і добрі духи. Ці духи перебували в стані безперервної боротьби один з одним. До злих духів слов'яни відносили упирів — мерців, що оживають, вампірів, які нападають на людей і ссуть їх кров і здатні перевтілитися у дорослу людину, в дитину, в тварину і спричинити тим, хто живе на землі, серйозної шкоди. Упирам протистояли добрі духи — берегині, які охороняли життя і спокій людини, плоди його діяльності.

Слов'яни поклонялися і приносили жертви криницям, озерам, річкам, гаям тощо.

Наші далекі предки божествами родючості вважали Рода і Рожаниць. Слов'яни шанували Рода як творця Всесвіту. Він давав людям життя, правив небом, розпоряджався дощем, посилав на землю блискавки, керував підземним царством. Разом з Родом зазвичай виступають Рожаниці — богині родючості. Їх день — 9 вересня — відзначався щороку після завершення сільськогосподарських робіт. Потім на зміну Родові прийшли інші боги. Небо опанував Сварог, якого почали вважати верховним володарем Всесвіту. Бог Ярило став уособлювати собою весну, природу, що пробуджується від зимової сплячки. Свято Ярила в деяких слов'янських народів відзначалося на початку весни, у інших — наприкінці весни, на початку літа.

Свято Купали припадало на 24 червня і було присвячено благодатній дії дощу. Святу передували «русалії» — урочистості, присвя-

чені німфам полів і вод. За слов'янськими віруваннями, русалки викликали дощ, який напував землю. Слов'яни супроводжували свято Купали барвистими діями. Напередодні свята на висотах запалювали багаття, через які стрибали разом юнак і дівчина. Потім спускали з гір палаючі колеса, прагнучи, аби вони згасли тільки тоді, коли досягнуть води.

Не менше шанували слов'яни й бога Велеса (Волоса), покровителя худоби й скотарства. У X ст. ім'ям Велеса клялися руські князі, їх дружинники і послы при укладанні мирних договорів з візантійськими монархами. До свята Велеса, яке відзначали 2 і 6 січня, випікали особливе печиво у вигляді свійської худоби. Люди надівали звірині маски, зодягалися у вивернуті кожухи.

Володарем неба слов'яни вважали Сварога. Син Сварога — Сварожич — бог вогню, покровитель ковалів і ковальської справи. Слов'яни шанували вогонь, вважаючи, що він проганяє нечисту силу темряви, морок, холод. Вогню приписувалися очисні і цілющі властивості. Під 1114 роком у літописі Сварог названий батьком Дажбога (також бог сонця). У легенді, наведеній у «Повісті минулих літ», Дажбог охороняє закони, встановлені Сварогом, і розправляє з їх порушниками.

У «Слові о полку Ігоревім» йдеться про «дажбожих», «велесових» і «стрибожих» онуків. Тут Дажбог, Велес і Стрибог виступають як творці, тобто всемогутні боги-творці, і в той же час як родоначальники, знамениті предки. Автор «Слова о полку Ігоревім» називає й інших богів, що визначають долі людей: серед них злого Дива й Образу (богиню смерті й нещастя).

СТАНОВЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Поступово східнослов'янські племена утворюють союзи племен, відбувається їх знайомство з західноєвропейськими та східними країнами. Про це досить докладно говорить автор «Повісті минулих літ»: У далекі часи, пише літописець, «поляни жили особливо по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Царгорода, а від Царгорода прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні — у Варяги, а з Варягів — і до Риму, од Риму ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це зовуть Руським. Побіля нього ж учив святий апостол Андрій, брат Петрів»¹.

Як бачимо, Дніпро був найважливішою сполучною ланкою чотирьох частин світу. Іноземні купці, як, можливо, і слов'яни, спілкувалися один з одним, передавали свою культуру, в тому числі й

¹ Тут і далі — переклад Л. Махновця.

розповідали про своїх богів. Автор повісті вказує й на те, що в ті далекі часи береги Дніпра відвідав святий Андрій. Про його перебування на слов'янській землі літописець пише так: «Коли Андрій учив у Синопі і прийшов у [город] Корсунь, він довідався, що од Корсуня близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням Божим прийшов і став під горами на березі. А на другий день, уставши, сказав він ученикам своїм, які були з ним: “Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божа, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог”. І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись Богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору. І прибув він до словен, де ото нині Новгород, і, побачивши людей, тут сущих,— який їхній обичай, і як вони миються і хвощуться,— здивувався їм. І пішов він у Варяги, і прибув у Рим, [і] повідав, скільки навчив і скільки бачив, і розказав їм: “Дивне бачив я в землі Словенській. Коли йшов я сюди, бачив бані дерев'яні. І розпалять вони їх вельми, і роздягнуться, і стануть нагими, і обіллються мителем, і візьмуть віники, і почнуть хвостатись, і [до] того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі. А обіллються водою студеною — і тоді оживуть. І так творять вони повсякдень. Ніхто ж їх не мучить, а самі вони себе мучать, і творять не миття собі, а мучення”». З цієї розповіді ми дізнаємося, що вже на початку нової ери на території майбутньої держави, яка називатиметься Руссю, побував християнський проповідник. Він не тільки передбачив народження держави, а й описав деякі язичницькі обряди, які збереглися до теперішнього часу. Усі ці племена, продовжує літописець, «мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норов. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили

[для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі,— з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі...»

Літописець, розповідаючи про характер і побут слов'ян, не забув згадати і про те, що «жили особно і володіли родами своїми». Тут же йде розповідь про виникнення на землях полян м. Києва: «Було три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом... Були ж вони мужами мудрими й тямущими...» Потім автор наводить і іншу легенду, можливо, поширену в його часи: «Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому казали: “На перевіз на Київ”». Проте цю версію він відкидає, кажучи: «Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Царгорода. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря... Велику честь, як ото розказують, прийняв він од цесаря... при котрім він цесарі приходив». Помер Кий, як і його брати, і сестра, у Києві.

Після смерті Кия і його братів, за версією руського літописця, у житті східних слов'ян настає «чорна смуга». Повз Києва проходять то болгари, то обри, то угри (угорці). На княжіння східних слов'ян

нападають кочівники — хазари. У Новгородській землі господарюють нормани — варяги (жителі північних країн). Літописець записує: «Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в'ятичів; брали вони по білій вивірці¹ — стільки від диму». Східні слов'яни воюють і один з одним. Боротьба відбувається й усередині кожного княжіння. Особливо гостро вона розгорілася на північному заході, серед населення, яке мешкало поблизу озера Ільмень. Саме тоді новгородці й запросили до себе на княжіння, за свідченням літописця, князя Рюрика з племені Русь. Серед дружинників Рюрика перебували, за свідченням літописця, Аскольд і Дір. Під 862 р. її автор записує: «І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони до Царгорода з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: “Чий се город?” А вони, [тамтешні жителі], сказали: “Було трое братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город сей і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам”. Отже, Аскольд, отож, і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді». Аскольд і Дір не сиділи в Києві склавши руки: вони збирали данину з підвладних земель.

За свідченням візантійських джерел, у 860 р. русичі здійснили похід на Царгород. (Літопис руський датує цей похід 866 р. і каже, що його очолювали Аскольд і Дір.) І тут виникає одна з загадок в історії Русі. Справа в тому, що низка сучасних російських і українських істориків стверджує, що ніякого Діра не існувало і похід очолив Аскольд. Вони посилаються на свідчення візантійських джерел, які твердять, що похід відбувся в 860 р., тоді, звісно, Ас-

¹ Дослідники тлумачили це місце по-різному; найімовірніше нове твердження, що біла вивірка — це зимовий горностаї, бо в ті багаті на звірів часи данина білкою від диму (оселі) була б мізерною. — Прим. перекл.

кольд не міг бути боярином Рюрика, оскільки останній прийшов в Новгород лише 862 року. Саме ці розбіжності в датах дозволяють деяким українським і російським історикам сумніватися в тому, що Аскольд був скандинавом. Але час повернутися до конкретної події, що описується. Адже ще 839 р. до французького імператора Людовіка Благочестивого прибуло посольство від грецького імператора Феофіла. При посольстві перебувало кілька людей з народу Русь. Не пізніше 842 р. потужні загони варягів-русів, як розповідається в житті святого Георгія Амастридського, з'явилися на Чорному морі біля міста Амастриди¹. Незабаром відбувся грандіозний похід на Царгород, про який свої свідчення залишили руські літописи і візантійські хроніки. Щоправда, вони розходяться між собою не тільки в датуванні походу, але й у характеристиці слов'ян — русів. Літопис руський цей похід описує так: «Рушив Аскольд і Дір [866 р.] на Греків, і прийшов [туди] в чотирнадцятий рік Михайла-цесаря». Тут літописець дотримується хронології, оскільки раніше він згадував: «У рік 6360 [852], Индикта 15, коли почав Михайло цесарствувати, стала називатися [наша земля] — Руська земля». Далі літопис оповідає: «А цесар був у поході на агарян... А ці [руси], в середину Суда [передмістя Царгорода] увійшовши, вчинили убивство багатьох християн і Царгород двомастами кораблів оточили... Була тиша, і море заспокоїлось. [А тут] одразу знялася буря з вітром, і знову встали великі хвилі, і кораблі безбожної Русі розметало, і до берега пригнало, і побило їх [так], що мало їх вибавилося з такої біди і до себе повернулося».

Візантійське ж джерело повідомляє, що близько двохсот суден варварів, що вийшли з гирла Дніпра, припливли до Босфору: «Було навала варварів, росів — народу, як усім відомо, найвищою мірою дикого і грубого, який не носить в собі жодних ознак людинолюбства. Звірячі за звичаями, нелюдськими вчинками, виявляючи свою кровожерливість самим своїм виглядом, ні в чому іншому, що

¹ Нині м. Амасра в Туреччині — *Прим. перекл.*

властиво людям, не знаходячи такого задоволення, як у смертовбивстві, вони — згубний і в справах, і по імені народ... порубав нещадно всяку статъ і всякий вік, не жаліючи старців, не залишаючи поза увагою немовлят, але супроти всіх однаково озброюючи смертовбивчу руку і поспішаючи скрізь принести загибель, скільки на це в них було сили. Храми руйнують, святині оскверняють: на місці їх [нечестиві] вівтарі, беззаконні узливання й жертви, то стародавнє таврійське побиття іноземців, що в них зберігає силу. Убивство дівиць, чоловіків і жінок; і не було нікого, хто міг би допомогти, нікого, хто готовий був протистояти...»

Взяти Царгород тоді росам не вдалося, але вони страшенно спустошили околиці столиці Візантії і, уклавши мир, відправилися геть. Можливо, саме тоді Аскольд і частина його дружини прийняли в Візантії християнство. (Принаймні пізніше княгиня Ольга над могилою Аскольда поставила дерев'яну церкву на честь св. Миколая, тобто, князь був християнином.) Після цього Аскольд (і Дір?) продовжували княжити в Києві.

Тим часом у Новгороді події розвивалися таким чином: 879 р. «помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий». Олег і його військова дружина, ймовірно, на той час уже добре розуміли вигоди володіння Дніпром. Це дозволяло впливати на політичне життя всіх східних слов'ян: полян, древлян, кривичів, в'ятичів — і сусідніх неслов'янських земель. Крім того, по Дніпру вели активну торгівлю як руські, так і іноземні купці.

У 882 р., записує літописець, «вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами, і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого. І прибули [Олег та Ігор] до гір кийвських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать».

Літописець продовжує свою розповідь: «І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: “Ми — купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас”. Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: “Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. — І [тут] винесли Ігоря. — А се — син Рюриків”. І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольма церкву святого Миколи. А Дірова могила — за святою Ориною».

Олег, чії руки були заплямовані кров'ю ні в чому не винних князів, увійшов в місто як переможець. Городяни, нажахані його злом і численним військом, визнали в ньому свого законного князя. «І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”. І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися Руссю».

Для істориків стало традицією вважати захоплення Києва Олегом у 882 р. датою заснування держави Русь, оскільки в руках Олега виявилися землі новгородських слов'ян і дніпровських полян. Сам же Київ, «мати городам руським», розташовувався на судноплавному Дніпрі, у центрі східнослов'янських племен. Князь, володіючи Києвом, отримував можливість контролювати торгівлю півночі з півднем, заходу зі сходом і здійснювати військові, часто грабіжницькі походи на сусідні племена і віддалені країни. (Період в історії Русі з 882 р. до середини XII ст. історики називатимуть Давньоруською державою, або Київською Руссю.)

Літописець про правління Олега оповідає стисло, коротко повідомляючи, що він здійснив кілька походів на слов'янські племена й примусив їх, де силою, де погрозами, платити данину Києву.

Почав він 883 р. з древлян, наступного року пішов на сіверян, потім майже двадцять років пішло на підкорення дулібів, хорватів і тиверців, але кривичів підкорити не вдалося. Відвідування Олега говорять про те, що землі східних слов'ян в той час мали досить слабкі політичні та економічні зв'язки як з Києвом, так і між собою. Втім, у той період це характерно було і для багатьох країн Європи. Але до 1991 р. у жодного з істориків не з'являлося сумнівів, що у всіх слов'янських племен, які входили до складу Давньоруської держави, була одна мова, одні (язичницькі) вірування і що вони були одним народом. Що ж стосується варязького елемента в Київській державі, то більшість варягів асимілювалася, а решта, прослуживши кілька років у київського князя, відправлялася служити до Візантії, а в деяких випадках поверталася на історичну батьківщину. Але в варязькому походженні князівської династії мало хто сумнівався.

Зараз важко сказати, зайняв би язичник Олег гідне місце в творах руських християнських письменників, якби він не здійснив на початку X ст. свій славнозвісний похід на Візантію і не прибив «щит до воріт Царгорода», оскільки, можливо, коли писався руський літопис, відносини Русі з Візантією не були безхмарними. До того ж включення до літопису розповіді про звитязний похід язичників на Візантію свідчило не лише про подвиги дружини й князя, але підкреслювало також міць Давньоруської держави. Літописець це описує так: «У рік 6415 [907]. Пішов Олег на Греків, Ігоря залишивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і древлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися “Велика Скіфія”».

У похід вирушили, коли Дніпром зійшов лід. Ріка вкрилася двома тисячами легких суден, на кожному з яких знаходилося по сорок чоловік. Берегом просувалася кіннота. Ця армада досягла дніпровських порогів, найнебезпечнішого місця на ріці. З води

виступали гострі скелі, які омивали бурхливі потоки води. Потрапляння в ці потоки не давало можливості утримати човен, і сміливців чекало зіткнення зі скелею, тобто смерть. Тому перед порогами найсміливіші кидалися в воду, шукали гладке дно і проводили судна між камінням. А в деяких місцях воїни витягали човна з річки, тягли по березі волоком або несли на руках. У той же час частина дружини готова була відбити напад кочівників. Успішно подолавши цю небезпечну перешкоду, дружина рухалася вниз по Дніпру (так само чинили й каравани купців). Досягнувши лиману, дружина зупинилася, щоб відпочити після важкого й небезпечного шляху, полагодити судна. Завершивши приготування, величезна армада під вітрилами вийшла в море і, тримаючись його західних берегів, незабаром досягла Греції.

Там у цей час правив імператор Лев, прозваний Філософом, який, за висловом М. М. Карамзіна, більше «думав про обчислення астрології, аніж про безпеку держави». Коли руські судна досягли Босфору, греки лише перекрили ланцюгами і колодами вхід до затоки Золотий Ріг. Тоді, розповідає літопис, «вийшов Олег на берег і повелів воям виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили. А котрих же брали як полоняників, [то] одних вони посікали, а других мучили, інших же розстрілювали, а [ще] інших у море кидали. І багато іншого зла творили руси грекам, як ото [звичайно] вороги творять». Далі, можливо для уславлення таланту полководця Олега, літописець розповідає легенду: «І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города. Побачивши ж, греки убоялися і сказали, виславши до Олега: “Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш”. І зупинив Олег воїв...» Греки погодилися виплатити Олегу «на дві тисячі кораблів по дванадцять гривень на кочет» (одна гривня = 170 г срібла), крім того,

дали данину для руських міст: Києва, Чернігова, Переяслава, Полоцька, Ростова, Любеча «і на інші города, — бо по тих городах сиділи князі, під Олегом сущі... І повісив [Олег] щита свого на воротах, знаменуючи побіду, і пішов од Царгорода... І прибув Олег до Києва, несучи золото, і паволоки, і овочі, і вина, і всяке узороччя. І прозвали [кияни] Олега — “Віщий”...»

Успішний похід Олега на Візантію завершився не лише отриманням великого викупу, але і укладанням вигідного для Русі торгового договору. Цікаво, що цей договір імператор Лев закріпив цілуванням хреста, а Олег зі своїми мужами-язичниками — клятвою зброєю і слов'янськими богами Перуном і Велесом.

Життя цього войовничого князя і збирача східнослав'янських земель у єдину державу закінчилося таємничим чином. Це чудово зобразив у своєму творі «Пісня про віщого Олега» О. С. Пушкін. А ось що про це говорить «Повість минулих літ»: «У рік 6420 (912). І жив Олег, мир маючи з усіма землями [і] князуючи в Києві. І приспіла осінь, і спом'янув Олег коня свого, якого поставив був годувати, [зарікшись] не сідати на нього. Бо колись запитував він був волхвів і віщунів: “Од чого мені прийдеться померти?” І сказав йому один віщун: “Княже! Кінь, що його ти любиш і їздиш на нім, — од нього тобі померти”. Тепер Олег пригадав про нього, покликав конюхів і спитався: «Де є кінь мій, що його я наказав годувати і берегти?» Той відповів: «Помер». Олег тоді посміявся і докорив віщуна, кажучи: «Неправдиво то говорять волхви, і все те — лжа єсть: кінь умер, а я живий». Потім Олег приїхав на місце, де лежали кості коня, зліз із сідла і, посміявшись, сказав: «Чи од цього черепа смерть мені прийде?» «І ступив він ногою на череп, і виповзла з черепа змія і вжалила його в ногу. І з того розболівшись, він помер. І плакали по ньому всі люди плачем великим, і понесли його, і погребли його на горі, що зветься Щековицею».

Князь Ігор, син Рюрика, який посів київський стіл після смерті Олега, залишався, як і його попередник, язичником. Язичницьких

вірувань дотримувалася і його військова дружина. Водночас Ігор лояльно ставився до християнства, яке проникало на Русь, у тому числі і в середовище дружинників. Новий договір Русі з греками, підписаний в останній рік життя Ігоря, уже затверджувала дружина за язичницьким і християнським обрядом. Літописець, наводячи статті договору, пише: «Ми ж [руси], скільки нас охрестилося, клялися церквою святого Іллі в соборній церкві [царградській Софії] і присягальним чесним хрестом, і хартією сею додержувати ж усього, що є написано на ній, і не переступати з того анічого; а якщо переступить це [хто-небудь] із країни нашої, чи князь, чи інший хто, чи охрещений, чи нехрещений,— хай не має він од Бога помочі, і хай буде він рабом у сей вік і в будучий, і хай заколений буде своїм оружжям.

А нехрещені руси хай покладають щити свої, і мечі свої оголені, і обручі свої, і інше оружжя і хай клянуться, що все, написане на хартії сій, [буде] додержано Ігорем, і всіма боярами, і всіма, людьми, і землею Руською в наступні літа і завжди.

Якщо ж хто із князів чи із людей руських, чи християнин, чи нехрещений, переступить се, що написано на хартії сій,— йому належить від оружжя свого померти, і хай буде він проклят богом і Перуном [за те], що переступив свою клятву...»

Отже, цей договір підтверджує, що християнство поширювалося в середовищі русичів. Але сильні були і прихильники язичництва, які поклонялися громовержцю — богу Перуну.

ХРЕЩЕННЯ КНЯГИНИ ОЛЬГИ

Ольга, дружина князя Ігоря, зайняла Київський стіл в 945 р. після вбивства Ігоря древлянами, за яке вона незабаром жорстоко помстилася. У той же час вона розуміла, що збереження в державі старих порядків, стосунків князя й дружини, традиційного збирання данини (полюддя) загрожує непередбачуваними наслідками. Саме це спонукало Ольгу зайнятися владнанням поземельних відносин у державі. Вона здійснила поїздку по країні. Літописець писав: «І пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і з дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки. І [донині] є становища її і ловища її. І прийшла вона в город свій Київ із сином своїм Святославом, пробувши там один рік». За рік «пішла Ольга до Новгороду. І встановила вона по [ріці] Мсті погости і данину, і по [ріці] Лузі погости, і данину, і оброки. І ловища її є по всій землі, і знаки [її], і місця, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру перевісища [її], і по Десні, і єсть село її Ольжичі й до сьогодні. Установивши порядок, повернулася вона до сина свого в Київ і перебувала [тут] із ним у любові». Історик М. М. Карамзін, даючи загальну оцінку правління Ольги, зазначає: «Ольга, здається, втішила народ благодіяннями мудрого правління; принаймні все її пам'ятники — нічліги і місця, де вона, слідуючи звичаєм тодішніх героїв, бавилася ловлею звірів — довгий час були для цього народу предметом якоїсь особливого поваги й цікавості». Відзначимо, що ці слова М. М. Карамзіна написані сторіччям пізніше «Історії» В. М. Татищева, який під 948 р. зробив такий запис:

«Ольга послала в батьківщину свою, область Ізборськ, з вельможами багато золота і срібла, і повеліла на показаному нею місці побудувати град на березі Великої ріки, і назвали його Плесков (Псков), населити людьми, звідусюди закликаючи».

Під час правління Ольги земельні відносини приводяться у відповідність з тими тенденціями зміцнення княжої й боярської влади, які відповідали процесам розпаду колишньої громади, роду. Повинності визначені, немає колишньої сваволі, і селянам-смердам немає потреби розбігатися по лісах, приховуючи статки, а може, уникаючи ще гіршого — мотузки, на якій поведуть у той же Царгород на продаж. Водночас ані боярські верхи, ні сільські низи суспільства не мають і підозри, що в усіх їхніх діях пробиває собі дорогу об'єктивна історична закономірність, потреби суспільного устрою, що народжується, і який згодом назвуть феодалізмом.

Затвердивши внутрішній порядок в державі, Ольга повернулася до сина Святослава, до Києва, і жила там кілька років, насолоджуючись любов'ю свого сина і вдячністю народу. У ці роки не було зовнішніх походів, що приносили людські втрати, а найбурхливіший елемент, зацікавлений у таких походах (перш за все найманих варягів), княгиня відправляла у складі допоміжних загонів до Візантії, де вони билися з арабами та іншими ворогами імперії.

Тут літописець закінчує розповідь про державні справи і переходить до висвітлення справ церковних.

Зміцнивши свої позиції в Києві і заспокоївши підвладне населення, Ольга мусила перейти до вирішення зовнішньополітичних завдань. Зі Степом у цей період Русь воєн не вела і нападів у відповідь не зазнавала. Ольга вирішила звернути свій погляд на Візантію, яка того часу була потужною високорозвиненою державою. До того ж з Візантією продовжував, хоча і не повною мірою, діяти, незважаючи на смерть Ігоря, укладений ним договір.

Цей договір, з одного боку, розширював права русів, але з іншого — накладав на них певні зобов'язання. Великий руський князь і його бояри отримали право посилати до Візантії скільки завгодно кораблів з послами і купцями. Тепер їм достатньо було пред'явити грамоту від свого князя, в якій той мав вказати, скільки послав кораблів. Цього для греків було досить, щоб знати, що Русь прийшла з миром. Але якщо кораблі з Русі приходили без грамоти, то греки мали право затримувати їх до того часу, доки не буде підтвердження від князя. Після повторення умов договору Олега з греками про місце проживання і утримання руських послів і гостей в договорі Ігоря було зроблено таке доповнення: до русів буде приставлений грецький урядовець, який має розбирати спірні справи між русами і греками.

Певні зобов'язання покладалися й на великого князя. Йому заборонялося ходити військовим походом на Крим (Корсунську землю) і його міста, оскільки «ця сторона не підкоряється» Русі. Руси не повинні ображати корсунців, які ловили рибу в гирлі дніпровському, а також не мали права зимувати в гирлі Дніпра, у Білобережжі й біля острова Св. Елевферія, «а коли прийде осінь, хай ідуть вони у доми свої в Русь». Греки вимагали від князя, щоб він також не пускав чорних (дунайських) болгар «воювати країну Корсунську». Був пункт, в якому говорилося: «А якщо скоять злочин який-небудь греки, суцї під владою цесарства нашого, [то] не майте ви, [руси], права карати їх, але за велінням цесарства нашого хай дістане [злочинець так], як ото вчинить». У підсумку зауважимо, що хоча в цілому цей договір був менш вигідним для Русі, ніж Олегів, він зберігав торгіві відносини між державами, і це дозволяло Русі розвивати своє господарство й економіку.

Однак від часу укладення цього договору пройшло більше десяти років. Змінилися правителі на візантійському троні, нові люди стали на чолі Давньоруської держави. Досвід минулих років і взає-

мин імперії з «варварськими» державами підказував необхідність або підтвердження, або перегляду угоди, укладеної князем Ігорем з Візантією в 944 р.

Отже, обставини настійно вимагали «прояснити» відносини з Візантією. І хоча руський літопис не пояснює нам причини поїздки княгині до Візантії, зрозуміло, що вона збиралася зайнятися саме цим. Нестор просто записав: «У рік 6463 [955] вирушила Ольга в Греки і прибула до Царгорода», а ось В. М. Татищев поїздки Ольги до Візантії пояснює її бажанням хреститися. Те, що на Русі до часу князювання Ольги проживали християни, ні в кого не викликає сумніву. Про хрещення певної частини русів у 60-х рр. IX століття свідчить ряд візантійських джерел, у тому числі і «Окружне послання» константинопольського патріарха Фотія. Візантійський імператор Костянтин VII Порфірородний повідомив у власноруч написаній біографії свого діда про навернення в християнство жителів Русі під час правління імператора Василя I Македонянина (867—886) і в період другого патріаршества Ігнатія в Константинополі. Ця звістка підтверджується як деякими грецькими хроністами, так і окремими руськими літописцями. Поеднавши всі наявні відомості, ми отримуємо завершену розповідь про цю подію — похід Аскольда (і Діра?). «У царювання грецького імператора Михайла III, у той час коли імператор відправився з військом проти агарян, біля стін Константинополя з'явилися на двохстах човнах нові вороги імперії, скіфський народ русів. З надзвичайною жорстокістю спустошили вони всю околицю країни, пограбували суміжні острови й обителі, вбивали всіх до одного бранців і змусили тремтіти мешканців столиці. Одержавши таку сумну звістку від Царгородського єпарха, імператор кинув військо і поспішив до обложених. Насилу пробився він крізь ворожі судна до своєї столиці і тут першим обов'язком для себе вважав полинати з молитвою до Бога. Цілу ніч молився Михайло разом із патріархом Фотієм і безліччю народу в славетній Влахернській церкві, де зберігалася

тоді чудотворна риза Божої Матері. Зранку при співі священних гімнів винесено було цю чудодійну ризу на берег моря, і тільки-но вона торкнулася поверхні води, як море, доти тихе й спокійне, укрилося найбільшою бурєю; судна безбожних русів були розсіяні вітром, перекинуті або розбиті об берег; мало хто уникнув загибелі». Наступний автор ніби продовжує: «Звідавши, таким чином, гнів Божий, молитвами Фотія, який керував тоді церквою, руси повернулися на батьківщину і трохи згодом прислали послів до Константинополя просити собі хрещення. Їхнє бажання було виконано — до них був посланий єпископ». І нібито завершує цю розповідь третій автор: «Коли цей єпископ прибув в столицю русів, цар русів поспішив зібрати віче. Тут була присутня безліч простого народу, а головував сам цар зі своїми вельможами і сенаторами, які по довгій звичці до язичництва більше за інших були до нього прихильні. Почали міркувати про віру свою і християнську; запросили архіпастиря і спитали його, чому він має намір навчати їх. Єпископ розкрив Євангеліє і став благовістити перед ними про Спасителя і Його чудеса, згадуючи разом про всілякі знамення, подані Богом у Старому Заповіті. Руси, слухаючи благовісника, сказали йому: «Якщо й ми не побачимо чогось подібного, особливо схожого на те, що, за словами твоїми, сталося з трьома юнаками в печі¹, ми не хочемо вірити». На це служитель Божий відповів їм: «Хоча й не можна спокушати Господа, однак, якщо ви щиро зважилися звернутися до Нього, просіть, чого бажаєте, і Він все виконає по вашій вірі, якими б нікчемними ми не були перед Його величчю». Вони просили, щоб вкинута була у вогонь, спеціально розведений, сама книга Євангелія, даючи обітницю неодмінно звернутися до християнського Бога, якщо вона залишиться в вогні неушкодженою. Тоді єпископ, підвівши очі й руки свої догори,

¹ Йдеться про юнаків Шадреха, Мешаха та Авед-Него, які були вкинені за наказом вавилонського царя Навуходоносора до палаючої огненної печі й залишилися неушкодженими (Дан. 3). — *Прим. перекл.*

кликнув вельми гучно: «Господи, Ісусе Христе, Боже наш! Прослави й нині святе ім'я Твоє перед очима цього народу» — і кинув священну книгу Завіту в палаюче вогнище. Минуло кілька годин, вогонь спалив весь матеріал, і на згарищі виявили Євангеліє, абсолютно ціле й неушкоджене; збереглися навіть стрічки, якими воно було застебнуте. Бачачи це, варвари, вражені величчю дива, негайно почали хреститися». Зрозуміло, ці звістки — казка, але казка приємна. Тим більше, руський літопис повідомляє, що на могилі Аскольда було побудовано християнську церкву.

Насправді ж у той час християнство на Русі ще не набуло широкого поширення. Можливо, в Аскольда не вистачило часу. Як ми казали вище, 882 р. у Києві з'явився зі своєю дружиною язичник Олег. Християни не змогли протистояти озброєним язичникам і були повністю винищені. Принаймні при укладанні Олегом договору Русі з греками русичі-християни зовсім не згадуються.

Однак зі вступом на велике князювання Ігоря ставлення до християн почало змінюватися. І цьому багато в чому сприяв договір Олега з греками. З Русі до Візантії ходили каравани торгових суден. Русичі жили в Константинополі кілька місяців у монастиря Св. Мами. Інші руси сотнями наймалися на службу до грецького імператора і проводили в Греції майже все своє життя. Греки, без сумніву, не втрачали при цьому нагоди знайомити наших предків зі своєю вірою. Костянтин Порфірородний, описуючи у своєму творі «Про церемонії візантійського двору» прийом тарсійських послів 946 р., згадав русів-християн, які входили до складу імператорської охорони, тобто найманців, що перебували на службі в Константинополі. Багато з них, повертаючись хрещеними на батьківщину, могли зі співвітчизниками вести бесіди про християнську віру. Як би там не було, але вже в згаданому договорі князя Ігоря з греками, укладеному в 40-х рр. X ст., виразно проступають два сильних угруповання на Русі: язичницьке, очолюване великим князем, і християнське, до складу якого входять представники вищої феодальної

знаті і купецтва. Автор «Повісті минулих літ», наприклад, прямо стверджує під 945 р.: «Закликав Ігор послів і прийшов на пагорб, де стояв Перун; і склали зброю свою, і щити, і золото, і присягали Ігор і люди його — скільки було язичників серед русичів. А християн руських приводили до присяги в церкві Святого Іллі, що стоїть над Струменем в кінці Пасинчої бесіди, і хазарів, — це була соборна церква, оскільки багато було християн-варягів». Але не варто думати, що християнами на Русі в той час були виключно іноземці. До речі, згадка про існування руської християнської церковної організації, що відноситься до 967 р., є в буллі Папи Римського Іоанна XIII.

Зазначимо також, що християни в договорі князя Ігоря виглядають рівноправними членами суспільства. Вони беруть активну участь у вирішенні найважливіших питань, що стосуються зовнішньої політики Київської Русі. Цей факт наочно свідчить на користь того, що в 40-ві рр. X ст. християни не лише жили на Русі, а й відігравали значну роль в житті країни. Згідно з літописним оповіданням, в цей час в Києві існувала соборна (тобто головна) церква Св. Іллі. Це означає, що в 40-ві рр. X ст. у Києві були й інші християнські храми, які підпорядковувалися соборній Іллінській церкві. Можливо, на той час у Києві був і єпископ.

Підтвердженням наявності на Русі в той час християн можуть служити і численні поховання за способом інгумації. Головну масу таких поховань складають ямні поховання з орієнтацією на «захід—схід», надзвичайно характерні для християн. Все це дозволяє нам припустити, що княгиня Ольга, живучи в Києві, спілкувалася з християнськими місіонерами, точила з ними бесіди і, ймовірно, схилилася до прийняття цієї релігії. Правда, в оточенні Ігоря більшість становили саме язичники, що й було головною перешкодою для хрещення великого князя і княгині.

Щодо часу й місця хрещення Ольги, а також її поїздки до Царгорода і її тамтешньому особистому хрещенні, в науці існують

різні точки зору. Прихильники однієї з них стверджують, що Ольга прийняла хрещення в Києві в середині 40-х — на початку 50-х рр. X ст. Підставою для них слугують повідомлення Ях'ї Антіохійського, арабського історика, лікаря, візантійського хроніста, сучасника тих давніх подій, який жив далеко від Константинополя. У своїй хроніці він каже, що Ольга свого часу зверталася до імператора з проханням надіслати на Русь священників. У відповідь на її прохання з Царгорода нібито був посланий єпископ, який в Києві хрестив саму княгиню і ще якихось людей. Хроніст дає довідку: «Знайшов я ці відомості в книгах русів».

Прихильники іншої точки зору переконані, що Ольга прийняла хрещення у Візантії. Але тут багато вчених розходяться в датах подорожі, а дехто каже й про дві можливі подорожі княгині до Константинополя. На їхню думку, перша подорож Ольги до Константинополя відбулася 946 р. Але, як ми пам'ятаємо, в цей час, згідно «Повісті минулих літ», Ольга здійснює похід на деревлян, перебуває все літо під Іскоростенем, обложивши місто, а перебувати одночасно в двох місцях, як ми розуміємо, неможливо.

Проте більшість дослідників погоджуються з тими оповідями літописців, які говорять про поїздку Ольги до Константинополя в середині 950-х років. Однак і тут є розбіжності. Одні літописи називають 954—955 рр., інші — 957 рік. У зв'язку з цим деякі дослідники говорять про те, що Ольга хрестилася в Києві напередодні своєї другої подорожі до Константинополя. На підтвердження своєї версії наводять розповідь з твору Костянтина Порфірородного, імператора візантійського, «Про церемонії візантійського двору». У цьому творі імператор докладно описав прийом посольства Ольги, але зовсім не згадав про її хрещення в Царгороді. Значна ж частина дослідників дотримується тієї точки зору, що хрещення відбулося все-таки в Константинополі, як це написано в літописі. Автори всіх цих гіпотез проводять різні розрахунки,

намагаючись аргументувати свої висновки. Але залишимо осторонь ці дискусійні питання. Візьмемо за основу свідчення літописця Нестора, які збігаються з викладом подій істориком В. М. Татищевим. Він пише під 948 р. (дата сумнівна): «Ольга, перебуваючи і в язичництві, багатьма чеснотами сяjala і, бачачи християн багатьох, які в Києві цнотливо жили і всякій стриманості й добрим звичаям навчали, вельми їх вихваляла і, часто з ними розмірковуючи, через довгий час, закон християнський по благодаті Святого Духа так в серці своєму вкорінила, що бажала в Києві хреститися, але вчинити було їй того без крайнього страху від народу ніяк неможливо. Через те радили їй їхати до Царгорода, нібито в інших потребах, і там хреститися, що вона за корисне прийнявши, очікувала слушної нагоди й часу».

Історик М. М. Карамзін висуває власну версію. «Ольга, — каже він, — досягла вже тих років, коли смертний, задовольнивши головні спонукання земної діяльності, бачить близький кінець її перед собою і відчуває суетність земної величі. Тоді істинна віра більш, ніж коли-небудь, служить йому опорою або розрадою в сумних роздумах про тлінність людини. Ольга була язичницею, але ім'я Бога Вседержителя вже славилось в Києві. Вона могла бачити урочистість обрядів християнства, могла з цікавості розмовляти з церковними пастирями і, будучи обдарованою розумом незвичайним, переконатися в святості їхнього вчення. Полонена променем цього нового світла, Ольга захотіла бути християнкою і сама відправилася до столиці імперії і віри грецької, щоб почерпнути його в самому джерелі».

Як би то не було, на початку літа 955 р., як зазначає руський літописець, Ольга вирушає до Константинополя. Щоправда, сучасні дослідники, зіставивши дати і день тижня прийому імператором Ольги — 9 вересня (середа) і 18 жовтня (неділя), — прийшли до висновку, що ці дати збігаються з 957 роком. Таким чином, Ольга вирушила до Константинополя, швидше за все, в 957 році.

Кількість осіб, які супроводжували Ольгу, перевищувала сотню, не рахуючи охорону, моряків і численних слуг. (До складу посольства Ігоря до Візантії, яке за кількістю і пишністю представництва не мало собі до цього рівних на Русі, входила лише 51 особа.) До почту Ольги входили: племінник Ольги, 8 її приближених осіб (можливо, знатних бояр або родичів), 22 повірених від руських князів, 44 торговці, люди Святослава, священник Григорій, 6 осіб з почту повірених від руських князів, 2 перекладачі, а також 18 приближених до княгині жінок. Склад посольства, як бачимо, нагадує руську місію 944 р.

Коли княгиня вирушала до Константинополя, вона, звісно, думала не лише про прийняття християнства нею особисто. Як мудрий політик, вона усвідомлювала, що християнська релігія дозволяла Русі стати рівноправним партнером серед європейських держав. Крім того, необхідно було підтвердити умови договору про мир і дружбу, укладеного Ігорем.

Виходячи з оцінок, даних Русі, Хазарії й печенігам візантійським імператором Костянтином VII в трактаті «Про управління державою», візантійський уряд в середині 50-х рр. X ст. був дуже стурбований станом своїх відносин з Руссю, побоювався нових нападів з її боку і не довіряв їй, прагнучи спрямувати проти неї печенігів. Водночас Русь була потрібна Візантії як противага в боротьбі з Хазарією й мусульманськими правителями Закавказзя, а також як постачальник союзних військ в борні імперії з арабами. Таким чином, інтереси держав певною мірою все ж збігалися.

Отже, літописець під 955 (957) р. записав: «Вирушила Ольга в Греки і прибула до Царгорода». Руська флотилія прийшла до Константинополя в середині липня або початку серпня і зупинилася в передмісті міста, в Суді. Руси дали знати про свою появу імператору. Купців розташували, як це передбачалося договором Ігоря, на подвір'ї монастиря біля церкви Св. Мами, і вони зайнялися своїми торговими справами. Але тут стався казус, який, імовірно, з полі-

тичних міркувань, опустив автор «Повісті минулих літ». Справа в тому, що Ольга просиділа на своєму кораблі, чекаючи прийому в імператора, більше місяця, про що вона трохи згодом нагадає посланам імператора в Києві: «Якщо ти [імператор], ото ж, так само постоїш у мене в Почайні, як і я в Суду, — то тоді я тобі дам [обіцяні подарунки]». Але повернімося до перебування Ольги в Константинополі.

Що ж змусило імператора відкладати так довго прийом руської великої княгині? Одні дослідники вважають, що руське посольство відбуло до Константинополя, не сповістивши про це імператора. Можливо, руські, вирушаючи посольством, керувалися умовами договору Ігоря, в якому говорилося: «Коли од них [русів] посилають послів і купців, хай приносять вони грамоту, де написано так: “Я послав стільки-то кораблів”, і щоб із тих [грамот] узнали й ми [царі], що вони з миром приходять». Але в даному випадку їхала сама велика княгиня. Ольга заявила у Константинополь у всій пишноті, зі значним флотом, на якому прибуло сто з гаком людей посольства. Така місія мала переслідувати якісь виняткові цілі. І, звісно ж, грамот вона ніяких не мала. І це поставило греків у складну ситуацію.

Справа в тому, що Візантія свято оберігала своє виняткове політичне і релігійне становище в тогочасному світі. Згідно з візантійською концепцією влади, імператор був намісником Бога на землі і главою всієї християнської православної церкви. Відповідно з цим уявленням і оцінювалися ранги іноземних правителів. Ніхто з них не міг стати врівень з візантійським імператором. Однак ступінь цієї нерівності для правителів різних держав був, природно, різний і залежав від багатьох чинників — могутності цієї держави, ступеня його впливу на політику Візантії, характеру сформованих відносин між цією державою й імперією. Все це знаходило закономірний прояв у титулах, почесних епітетах, інсигніях та інших знаках гідності. Політичною символікою був

просякнутий не лише весь візантійський придворний церемоніал, але й порядок спілкування з іноземними державами, прийому іноземних правителів і послів.

Візантіїці вміли поводити за ніс будь-кого. Імператор щоразу опинявся зайнятий справами надзвичайної важливості. Перед княгинею вибачалися, але офіційний прийом відкладали з дня на день. Така практика — витримати приїжджих, частково для більшої поступливості, а більше з пихи — існувала з дуже давніх часів. Можна також припустити, що поява Ольги на чолі руського посольства поставило імператора і його двір перед питанням: як приймати руську княгиню? На вирішення цього питання імператору і його оточенню знадобилося більше місяця. Ольга розуміла це. Важливо, щоб греки не переступили кордонів, коли зволікання переходять у дипломатичну образу. Кордонів цих Костянтин VII не перейшов. А поки Ольгу розважали, чим годилося. Швидше за все, вона оглядала місто.

Град Костянтина, звісно, вражав будь-якого прибульця. Навряд чи Ольга залишилася байдужою до цього дійсно великого міста. Перш за все кам'яні громади храмів і палаців, складені на віки оборонні стіни, неприступні вежі й камінь, усюди камінь. Це було зовсім не схоже на дрімучі лісові нетрі й тихі річки руських рівнин, з рідкісними поселеннями орачів і мисливців, ще більш рідкісними невеликими містами, обнесеними дерев'яною стіною або просто тином. Зелені простори Русі — і тутешні скупчені ремісничі квартали: ливарники і ткачі, шевці і кожум'яки, чеканники й м'ясники, ювеліри й ковалі, живописці, зброярі, суднобудівники, нотаріуси, мінйяли. Суворі ієрархія занять і ремесел. Майстри стримано хвалять свої дійсно відмінні і на подив дешеві товари. Ціна зростає потім, коли речі пройдуть десятки рук, обростуть податками й зборами.

На Русі цього поки що не було. І досі мало де на Русі диміли труби та чувся передзвін кузень. Радше стукіт сокир. Також ду-

били шкури звірів, мочили льон, молотили хліб. Правда, у Царгороді все продавалося і, отже, все купувалося. А Русь везла на його ринки — на світовий ринок — щось зовсім безцінне: хутра північних лісів. І в Константинополі, і на базарах казкового Багдада, і ще далі — всюди це предмет найвишуканішого й марнотратного розкошу. А ще віск, мед... Довгі століття ще Русь-Росія буде вивозити на ринки Європи товари, які називали традиційними в її експорті. Полотна, лляні й конопляні тканини, ліс, сало, шкіри. Льон і коноплі — це вітрила й канати, це флот, це панування на морі. Сало — століттями, аж до недавнього часу, практично єдине мастило, без якого немає промисловості. Шкіра — це упряж і сідла, взуття та похідне спорядження. Мед — необхідний й незамінний на той час продукт. Багато в чому, дуже багато в чому на руському експорті стояла й зростала промисловість Європи. І у Візантійській імперії добре розуміли значення Київської Русі і як багатого сировинного ринку, і як союзника, що володіє значними збройними силами. Тому Візантія активно прагнула до господарських, економічних, торговельних зв'язків з Руссю, до руського ринку, руських товарів.

Але повернемося до перебування княгині Ольги в Константинополі. Ні руські, ні візантійські джерела, навіть ґрунтовна розповідь імператора Костянтина практично нічого нам не розповідають про те, як протікало життя руської княгині в Константинополі. Вони не говорять нам, де жила княгиня, кого відвідувала з візитами, які пам'ятки столиці оглядала, хоча відомо, що для візантійських політиків було звичною справою приголомшувати іноземних правителів і послів пишністю константинопольських палаців, багатством накопичених там світських і церковних скарбів.

Християнська релігія змінила призначення й устрій храму. Як уже згадувалося, в давньогрецькому храмі поміщали статую бога всередині, а релігійні церемонії проводили зовні на площі. Тому грецький храм прагнули зробити ззовні особливо ошатним. Хри-

стияни ж збиралися для спільної молитви всередині церкви, і архітектори пильно дбали про красу її внутрішніх приміщень. Безумовно, найчудовішим витвором візантійської архітектури був побудований ще за часів Юстиніана собор Св. Софії. Храм називали «чудом з чудес», оспівували у віршах. Ольга стала учасницею богослужби в цьому храмі і отримала можливість на власні очі побачити його красу. Її вразили внутрішні розміри і краса храму, в якому тільки площа підлоги становить 7570 м². Гігантська баня діаметром 31 м нібито виростає з двох напівбань, кожна з яких спирається, в свою чергу, на три малих напівбані. Уздовж основи баню оточує вінок із 40 вікон, через які ллються снопи світла. Здається, що купол, подібно небесному склепінню, ширяє в повітрі; адже 4 стовпи, які його підтримують, приховані від глядача, а почасти видно лише паруси — трикутники між великими арками.

Дуже багатим є і внутрішнє оздоблення храму. Над престолом височів у вигляді вежі балдахін, масивна золота покрівля якого лежала на золотих і срібних колонах, прикрашених інкрустацією з перлів і діамантів і, крім того, ліліями, між якими знаходилися кулі з хрестами з масивного золота в 75 фунтів вагою, теж обсіпані дорогоцінним камінням; з-під купола балдахіна спускався голуб, який зображав Святого Духа, всередині цього голуба зберігалися святі дари. За грецьким звичаєм, престол був відділений від народу іконостасом, прикрашеним рельєфними зображеннями святих; іконостас підтримували 12 золотих колон. До вітваря вели трое воріт, запнутих завісами. Посеред церкви знаходився особливий амвон, що мав напівкруглу форму і був оточений балюстрадою, над ним теж був балдахін з дорогоцінних металів, що покоївся на восьми колонах і увінчаний золотим, усипаним дорогоцінним камінням і перлами хрестом в 100 фунтів вагою. На цей амвон вели мармурові сходи, поручні їх, так само як і балдахін, виблискували мармуром і золотом.

Церковні брами були виготовлені зі слонової кістки, бурштину та кедрового дерева, а їхні одвірки — з позолоченого срібла. У пристворі знаходився яшмовий басейн з левами, що вивергають воду, а над ним височіла розкішна skinія. До дому Божого могли входити, лише попередньо обмивши ноги.

Сильне враження справляла й шістдесятиметрова колона Костянтина з фігурою імператора — вона буде і через століття вражати паломників з Русі, і стародавній монумент посеред іподрому — тридцятиметровий, з рожевого єгипетського граніту — трофей, привезений до столиці ще наприкінці IV століття, у 390 році...

Подивимося на тодішній Константинополь очима великої княгині, правительки великої держави. Ольгу-жінку міг захопити казковий Царгород. Але Ольга-княгиня бачила, що далеко не все з цього чужого життя може бути запозичене Руссю. Так, акведук Валента — канал над містом — чудо будівельної техніки, але до чого він у Києві? У Царгороді немає прісної води, а в Києві тече могутній Дніпро, що не поступиться й самому Босфору. Краса міста полонила. Але головна мета — переговори з імператором — відкладалася. Нарешті, на 9 вересня призначений був прийом у імператора.

Прийом Ольги імператором того дня проходив так само, як зазвичай проходили прийоми іноземних правителів або послів великих держав. Імператор обмінювався з княгинею через логофета ритуальними привітаннями в розкішному залі — Магнаврї. На прийомі був присутній весь двір, обстановка була надзвичайно урочистою і помпезною. У той же день відбулося ще одне традиційне для прийомів високих послів торжество — обід, під час якого присутніх потішали співочим мистецтвом кращих церковних хорів Константинополя і різними виставами.

Деталі прийому Ольги в Константинополі руські літописи не подають. Проте досить докладно про прийоми Ольги (їх було два — 9 вересня і 10 жовтня) пише у своїх записках сам імпера-

тор Костянтин VII Порфірородний. Імператор продемонстрував Ользі свою велич, але зробив ряд відступів від традиційних форм прийому. Після того як він сів на «троні Соломона», завісу, яка відділяла руську княгиню від залу, було відкрито, і Ольга на чолі свити рушила до імператора. Зазвичай іноземного представника підводили до трону два євнухи, які підтримували його під руки, а потім той здійснював проскінезу — падав ниць до імператорських стоп. Такий прийом, наприклад, описував єпископ кременський Ліутпранд: «Я сперся на плечі двох євнухів і так був приведений безпосередньо перед його імператорську величність... Після того як я, за звичаєм, в третій раз схилився перед імператором, вітаючи його, я підвів голову й побачив імператора зовсім в іншому одязі». Нічого подібного не сталося з Ольгою. Вона без супроводу підійшла до трону і не впала перед імператором ниць, як це зробив її почет, хоча в подальшому й розмовляла з ним стоячи. Бесіда руської княгині з імператором велася через перекладача.

Ольгу прийняла й імператриця, яку вона також привітала лише легким поклоном. На честь руської великої княгині імператриця влаштувала урочистий вихід придворних дам. Після невеликої перерви, яку Ольга провела в одному із залів, відбулася зустріч княгині з імператорською родиною, що не мало аналогій під час прийомів звичайних послів. «Коли імператор усівся з августою і своїми порфірородними дітьми, — йдеться в “Книзі про церемонії”, — княгиня була запрошена з трикліну Кентурія і, сівши на запрошення імператора, висловила йому те, що бажала». Тут, у вузькому колі, і відбулася розмова, заради якої Ольга прибула до Константинополя. Адже зазвичай відповідно до палацового церемоніалу послі розмовляли з імператором стоячи. Право сидіти в його присутності вважалося надзвичайним привілеєм і надавалося лише коронованим особам, та й тим ставилися низькі ослони.

Того ж дня відбувся, як уже було сказано, урочистий обід, перед яким Ольга знову увійшла в зал, де на троні сиділа імператриця, і знову вітала її легким поклоном. На честь обіду грала музика, співаки славили велич царського дому. За обідом Ольга сиділа за «усіченим столом» разом із зостами — придворними дамами вищого рангу, які користувалися правом сидіти за одним столом з членами імператорської сім'ї, тощо. Таке право було надано й руській княгині. (Дехто з дослідників вважає, що за «усіченим столом» сиділа саме імператорська сім'я.) Чоловіки з руського почту обідали разом з імператором. За десертом Ольга знову опинилася за одним столом з імператором Костянтином, його сином Романом та іншими членами імператорської родини. І під час святкового обіду 18 жовтня Ольга сиділа за одним столом з імператрицею та її дітьми. Жодне звичайне посольство, жоден пересічний посол такими привілеями в Константинополі не користувалися. (Слід зазначити, що під час прийомів Ольги імператором не було жодного іншого іноземного посольства.) Найімовірніше, цього дня і відбулася бесіда імператора з Ольгою, яку описав руський літописець: «І, побачивши її, гарну з лиця і вельми тямущу, здивувався цесар розумові її і розмовляв з нею, сказавши їй: “Достойна ти еси цесарствувати в городі сьому з нами”». Вона ж, зрозумівши сенс цього звернення, відповіла цісареві: «Я поганинка есмь. А якщо ти хочеш мене охрестити, то охрести мене сам. Якщо ні — то я не охрещуся». Імператор надіслав розпорядження патріархові приготувати все необхідне до обряду хрещення княгині. Руський літопис підкреслює, що ініціатива хрещення виходила від Ольги. Імператор цю ідею прийняв і схвалив: «Цар же безмірно радий був цим словам і сказав їй: патріархові скажу».

Чому з таким питанням Ольга звернулася до імператора, а не до патріарха? Головну роль у християнізації навколишніх держав і народів у Візантії, як відомо, грали не патріарх, не ієрархи церкви, а імператор, апарат політичної влади. Хоча, зрозуміло, церковники,

в тому числі константинопольські патріархи, відповідно до свого сану брали участь в реалізації цієї політики, оскільки грецька церква сама була частиною феодальної державної системи.

В один із днів між 9 вересня і 10 жовтня в соборі Св. Софії відбувся урочистий обряд хрещення Ольги. На імператорському троні в парадному одязі сидів імператор. Патріарх і весь клір здійснювали обряд хрещення. Все священне начиння, чаші, судини, ковчеги були з золота і засліплювали блиском дорогоцінних каменів; книги Нового і Старого Завіту з золотими палітурками й застібками лежали на видному місці. З золота також були всі сім хрестів, необхідних в придворному церемоніалі під час коронації і хрещення високих осіб. У храмі горіли шість тисяч канделябрів і стільки ж переносних свічників, кожен вагою в 111 фунтів. Склепіння бані виблискували від сяйва канделябрів і срібних лампад, які висіли на бронзових ланцюгах.

«І БУЛО НАРЕЧЕНО ЇЇ У ХРЕЩЕННІ ІМ'Я ОЛЕНА»

Хрещення відбулося. «І хрестив її цар з патріархом», — пише літописець. У хрещенні Ольга отримала ім'я Олена, що само по собі дуже знаменно. У хрестильному імені намагалися вгадати, точніше, містично ознаменувати долю, пов'язуючи ім'я з тим «одноіменним» святим, за яким воно дано, і з тими, хто це ім'я гідно — знову ж таки з християнської точки зору — носив. Оленою звали матір Костянтина Великого. Це вона, християнка при синові-язичникові (а Костянтин, за церковним переданням, прийняв хрещення лише на смертному одрі), вирушила до Палестини, чудом знайшла там найбільшу християнську святиню — хрест, на якому розіп'яли Христа. Та «древня Олена» багато турбувалася про зміцнення християнства в Римській імперії. Ось на таку роль матері-християнки при синові-язичникові, який під її впливом прийме правдиву віру, і «призначає» Ольгу-Олену її нове ім'я.

«Просвітившись же, — зазначає літописець, — радувалась вона душею і тілом. І поучив її патріарх про віру [християнську], і мовив їй: “Благословенна ти еси в руських князях, бо незлюбила ти світло, а тьму облишила. Благословлятимуть тебе сини руськїї навіть в останньому поколінні нащадків твоїх”. І дав він їй заповіді про церковний устав, і про молитву, і про піст, і про милостиню, і про додержання тіла в чистоті. А вона, схиливши голову, стояла, слухаючи поучення, вбирала [його], як губка, і, поклонившись патріархові, говорила: “Молитвами твоїми, владико, хай убережена буду я од сіті вражої...”». Ольга пожертвувала в собор Св. Софії

«велике служебне блюдо», унизане перлами, яке мало всередині дорогоцінний камінь із зображенням Спасителя. «І благословив її патріарх, і відпустив її».

Далі руський літопис розповідає, що Костянтин, тільки-но Ольга хрестилася, покликав її до себе й сказав: «Я хочу взяти тебе за жону»¹. На що Ольга відповіла: «Як ти мене хочеш узяти, коли охрестив мене сам і назвав мене дочкою? Адже в християнах нема такого закону — ти ж сам знаєш». Костянтин захопився мудрістю Ольги і сказав їй: «Перехитрила ти мене еси, Ольго». Він дав їй багаті дари — золото, срібло, паволоки, різного начиння і назвав своєю дочкою.

Хрещення Ольги, отримання нею титулу «дочки» імператора — це лише одна з ознак того, що наміри княгині під час цієї поїздки були тісно пов'язані з надіями на отримання Руссю більш високої політичної титулатури й відображали загальну зовнішньополітичну лінію Русі на вдосконалення договірних відносин з імперією.

Ольгу назвали «дочкою», і це мало величезне значення. Дочка височіла над багатьма і ставала ближче до імператорської корони. Наслідком перебування Ольги в Константинополі стало значне піднесення титулу руської княгині: її величали і «архонтіссой», і «дочкою» імператора, що на той момент різко виділяло Русь з числа країн, з якими вона протягом довгих десятиліть стояла поруч у візантійській дипломатичній ієрархії.

Зі свого боку, Ольга вручила дари імператорові, обіцяла надіслати на допомогу імперії свої дружини. Потім вона знову відвідала

¹ Залишимо на совісті літописця цей епізод. Швидше за все, він був вставлений до розповіді про хрещення Ольги для того, щоб підкреслити велич руської княгині: сам імператор не зміг устояти перед її красою і розумом. Але ж не міг імператор-християнин одружитися при живій дружині (як ми пам'ятаємо, Ольга побувала на прийомі в імператриці), не кажучи вже про те, що вік самої Ольги (їй було близько 70 років) навряд чи сприяв збереженню її краси.

патріарха і попросила у нього благословення на повернення додому. Під час бесіди з патріархом Ольга сказала йому: «Люди мої — погани і син мій, — хай би уберіг мене Бог од усякого зла». Патріарх дав Ользі своє благословення, сказавши: «Чадо вірнее! Ти в Христа охрестилася еси і в Христа втілилася. І Христос убереже тебе, як ото уберіг Єноха в найдавніші покоління, потім Ноя в ковчезі, Авраама од Авімелеха, Лота од содомлян, Мойсея од фараона, Давида од Саула, трьох отроків од [смерті в] печі, Даниїла од звірів, — так і тебе він ізбавить од врага і сітей його». Патріарх, благословивши Ольгу, вручив їй святий хрест із таким написом: «Обновилася Руська земля до Бога святим хрещенням, що його прийняла Ольга, благовірна княгиня». Як відзначав свого часу митрополит Макарій: «Хрест цей довго зберігався в київському Софійському соборі, створеному правнуком її Ярославом, і стояв у увітарі з правого боку як живий свідок про достопамятну подію і як святина, особливо дорогоцінна для руських».

Ольга, прийнявши благословення патріарха, повернулася до Києва. Тут вона жила з сином Святославом. «І повчала його мати, — вказує літописець, — охреститися, та не зважав він на це, ні до вух не брав. А якщо хто хотів [своєю] волею охреститися — продовжувала наполягати, знов і знов повторюючи Святославі: “Я, сину, Бога пізнала і радуюся. Якщо й ти пізнаєш Бога, то радуватися станеш”. Але Святослав залишався невблаганним, відповідаючи матері: «Як я інший закон один прийму? Адже дружина моя з сього сміятись почне!» На що Ольга відповідала синові: «Якщо ти охрестишся, — всі це саме вчинять». Але і ці доводи не мали успіху. «Він, — продовжує літописець, — не послухав матері і додержував поганських звичаїв, не відаючи, [що] коли хто матері не слухає, — у біду впадає. Як ото сказано: “Якщо хто отця чи матері не слухає, — смертю хай умре”¹. [Святослав] після цього гнівався на матір». Однак Ольга любила свого сина Святослава, мовлячи: «Не-

¹ Вихід 21:17. — Прим. перекл.

хай буде воля Божа. Якщо Бог захоче помилувати рід мій і землю Руськую, хай покладе їм на серце звернутись до Бога, як ото і мені Бог дарував...» «І це сказавши, — продовжує літописець, — молилась вона за сина і за людей у всі дні і ночі, вирощуючи сина свого до змушнення його і до повноліття його».

Пройшов рік, як Ольга повернулася до Києва, і на Дніпрі з'явилися кораблі. На них з Візантії прибули послы. Послы звернулися до великої княгині зі словами імператора Костянтина: «Багато дарів я дав тобі. Ти ж говорила мені: коли-де повернуся до Києва, багато дарів пришлю тобі; челядь, віск, і хутро, і воїв на допомогу». На ці нагадування імператора мудра Ольга відповідала: «Якщо ти (імператор) так само постоїш у мене в Почайні, як я в Суду, то тоді дам тобі». В. М. Татищев додає до цих слів: «Це було сказано тому, що Святослав не любив греків». Після бесіди з послами Ольга багато обдарувала їх і відпустила.

Отже, прийняттям християнства у Візантії Ольга добилася певних результатів: за нею було закріплено титул «дочки» імператора, руська княгиня піднялася в візантійській дипломатичній ієрархії вище тих володарів, яким було надано титул «світлість», як колись Олегу. У той же час хрещення Ольги стало індивідуальним політичним актом, пов'язаним з престижними питаннями великокнязівської влади, і не передбачало установи автокефальної церковної організації на Русі. Русь того часу ще не була готова до прийняття християнства: язичницька партія в Києві ще зберігала достатню силу.

Безсумнівно, що після хрещення Ольга була кровно зацікавлена в поширенні християнства в Київській державі. Збільшення числа християн на Русі привело б і до збільшення числа прихильників княгині, сприяло б зміцненню її позицій в країні. Яків Мних зазначив, що після прибуття з Царгорода додому Ольга «требища бісівські розтрощила і почала жити в Христі Ісусі... усіма добрими

справами висвітлена і милостинею прикрашена, голих одягаючи, спраглих напуваючи... жебраків, удів і сиріт усіх обдаровуючи милостинею, і поради даючи кожному з сумирністю і любов'ю серця, і благаючи Бога день і ніч про спасіння своє». Написана пізніше «Степенна книга» повідомляє, що Ольга, «обходячи міста і села по всій Руській землі, всім людям благочестя проповідувала і вчила їх вірі християнській... данини й оброки легкі встановлювала і кумири потрощила і на місцях кумирень хрести Христові ставила».

Можливо, за наказом Ольги в цей час в Києві будується дерев'яний Софійський собор. У Іоакимовому літописі ми зустрічаємо такий запис: «Привела Ольга в Київ [з Константинополя] ієреїв мудрих і церкву Святої Софії дерев'яну побудувала, а ікони надіслав їй патріарх». У святцях «Апостола» 1307 р. повідомляється, що 11 травня відбулося «освячення Святої Софії в Києві». Звісно, дерев'яний Софійський храм, побудований княгинею, відрізнявся від кам'яного, зведеного за князювання Ярослава Мудрого 1037 р. Скоріше за все, він був розташований на території монастиря, де, трохи більше ніж 50 років по тому, зустрінуться польський король Болеслав і київський князь Святополк.

Ольга, закладаючи Софійський монастир, розраховувала перетворити його на своєрідну «кузню кадрів» руських священнослужителів, які могли б не лише вести місіонерську діяльність серед язичницького населення Східної Європи, але й займали б важливі посади в руській церковній організації.

Якщо Ольга побудувала Софійський храм в Києві, вона могла, та й мала звести і інші християнські храми в цілях поширення християнства. Так, вона побудувала в своєму родовому селі Будутині Храм Богородиці. Саме цьому храмові Ольга заповіла своє село.

Існує також переказ про будівництво княгинею Ольгою дерев'яного Троїцького собору в Пскові незабаром після того, як вона прийняла християнство. Ольга будує храми в своїх володіннях, що,

можливо, за задумом княгині, повинні були стати базою, на яку вона могла б спертися, і, зрозуміло, вона намагалася перш за все затвердити нову ідеологію в тих землях, які їй належали.

Повернувшись з Константинополя, Ольга звернула свої погляди на Захід, прагнучи зав'язати стосунки із Західною церквою, очолюваною Римом. Хоча ще в середині IX ст. стався конфлікт між православною і католицькою церквами, проте в X ст. Вселенська християнська церква зберігала єдність, а розподіл на Західну і Східну носив досить умовний характер. Тому прийняття християнства з Константинополя не виключало можливості зносин з Ватиканом і навпаки.

Змагання між Константинополем і Римом в кінці IX — на початку X ст., безумовно, тривало, але не мало ще альтернативного характеру. Церква того часу не визнавала єдиного верховного центру, і доцільність цього вважалася проблематичною. Претензії Риму на особливу роль, а звідси і на формальне верховенство над усіма іншими кафедрами рішуче відкидалися.

Русь того часу активно продовжувала шукати міжнародні контакти: Візантія, Болгарія, Хазарський каганат, варяги, печеніги, угри давно вже були в сфері її політичної уваги. З усіма цими державами і народами Русь пов'язували давні відносини. З більшістю з них до середини X ст. вона не раз уклала мирні договори і різного роду угоди. З IX ст. київські князі проявляли інтерес до контактів з імперією франків, яка стала на той час істотним міжнародним фактором, і 839 р. руське посольство в супроводі візантійських послів з'явилося в Інгельгеймі. Метою цього посольства на Захід з'явився збір відомостей про імперію франків і ознайомлення з сусідніми країнами. Однак ця місія для київських посланців закінчилася сумно. Довгий час по тому на Русі нічого не знали про королівство франків. Тим часом останнє перетворилося до середини X ст. в могутню імперію. У середині X ст. Отгон I захопив Італію і здобув ряд звитяг над угорцями. Релігійний фанатик, він прагнув

створити імперсько-церковну систему і 962 р. увінчав свої зусилля прийняттям титулу імператора Священної Римської імперії. При ньому особливо активізувалася місіонерська діяльність на Сході і, зокрема, в землях слов'ян. Оттон I засновує єпископство в Магдебурзі і вирішує заснувати єпархії в Польщі і на Русі, підпорядкувавши їх Майнському єпископові.

Ольга, переслідуючи певні політичні цілі, звісно ж, прагнула розширити культурні і духовні зв'язки Русі не тільки з Візантією, але і з Західною Європою. Так на її прохання на Русь прибув латинський єпископ Адальберт. Однак його місія провалилася.

Отже, мати-християнка не може перекопати свого сина-язичника, хороброго воїна, прийняти християнство. Кияни, незважаючи на те, що в місті вже жили християни, виганяють західного місіонера. Чим же це можна пояснити? Спробуємо розібратися.

У розмові з матір'ю, про яку ми згадували вище, Святослав каже, що якщо він прийме християнство, то над ним сміятиметься дружина. Сміятися вона могла в тому випадку, якщо в дружині не було християн. Можливо, так воно і було. Принаймні, літописець, детально описуючи військові походи князя Святослава, жодного слова не сказав про християн.

Швидше за все, дружина Святослава в більшості своїй складалася з молодих честолюбних людей, які прагнуть прославитися на полі бою і придбати багатство. Крім того, до складу дружини входили представники різних народів, які зберігали свої звичаї і традиції. При цьому язичницькі боги, на відміну від християнського, не докоряли за жорстокість, а навіть заохочували її. Крім того, згідно язичницьких вірувань, зі смертю людське життя не припинялося. Людина переходила від земного існування до життя в потойбічному світі, який представлявся слов'янам-язичникам вічним. Язичницькі жерці вчили, що кожен вступить в потойбічний світ у тому стані, в якому він перебував на землі. Багатий і знатний чоловік займе в «потойбічному суспільстві» гідне місце, якщо тіло

після смерті спалять на похоронному вогнищі, на яке необхідно також покласти його дружину або наложницю, слуг, бойових коней, домашніх тварин і птахів, зброю і багато інших речей, якими небіжчик користувався в земному житті. Слов'яни-язичники вважали, що рядові виробники матеріальних цінностей після смерті також потраплять у вічний потойбічний світ разом з їхніми дружинами (вважалось, що жінці непристойно продовжувати жити на «цьому світі», якщо її чоловік його покинув), зі знаряддями праці та іншими речами, поміщеними при здійсненні обряду поховання під курганні насипи. За допомогою знарядь виробництва рядові члени суспільства повинні були добувати собі і своїм дружинам прожиток на «тому світі». Передбачалося, що рабам і залежним від «панів» людям в потойбічному світі уготована їх земля; вони і там повинні будуть вічно працювати на своїх колишніх земних господарів і повелителів.

Таким чином, якщо виходити з язичницьких вірувань, то виходило, що кожен член слов'янського суспільства в своєму земному житті забезпечував собі певний рівень існування в потойбічному світі. Це й зумовлювало прагнення кожного члена суспільства накопичити за життя якомога більше багатств, оточити себе рабами, змусити інших людей працювати на себе.

Тому, щоб змінити віру, необхідно було докорінно змінити життя, побут, психологію людей. Для цього потрібно було багато досвідчених місіонерів, які можуть вести пропаганду нової релігії руською мовою. Таких проповідників у той відтинок часу сама Русь не мала.

Досвідчені місіонерські кадри були в Візантії, священнослужителі якої в IX—X ст. вели активну діяльність з розповсюдження християнства серед народів Балканського півострова. Мала досвідчених місіонерів і Німеччина, яка орієнтувалася на католицький Рим. Німецьке духовенство насаджувало християнство (щоправда, за допомогою латинської мови) серед балтійських слов'ян-язични-

ків, в Моравії, Чехії, Польщі. Однак і Візантія, і Німеччина, виділяючи християнських «просвітителів» для язичницьких народів, завжди переслідували власні цілі. Через посередництво насадженої у язичників християнської церковної ієрархії вони прагнули політично підпорядкувати собі новонавернені народи. Тому прийняття Руссю християнства з Константинополя, Риму або Магдебурга мало потягти за собою дуже серйозні наслідки. Руських дружинників-феодалів подібного роду хрещення, при якому вони перетворилися б у васалів іноземних государів, влаштувати, звичайно, не могло. Їм потрібна була така християнська церква, яка обслуговувала б тільки їх потреби, а не перебувала б у залежності від ромейських (візантійських) василевсів, римських пап або від імператора Священної Римської імперії, в якості яких виступали верховні правителі Німеччини.

Мала християнські місіонерські кадри і Болгарія. Але вони, напевно, в другій половині X ст. не були настільки вже значними, бо самі болгари прийняли християнство тільки в 60-ті рр. IX ст., а утвердилося у них воно значно пізніше. До того ж з 70-х років X ст. Східна Болгарія перебувала під владою Візантії і не мала самостійної церковної організації.

Таким чином, вступ Русі в сім'ю християнських держав на деякий час відкладався.

СТАВЛЕННЯ СВЯТОСЛАВА ДО ХРИСТИЯНСТВА

Літопис, завершивши розповідь про хрещення Ольги й прибуття до неї послів від візантійського імператора, нічого не каже про подальші вісім років в житті держави. Тільки під 964 р. літописець записує: «Коли Святослав виріс і змужнів, став він збирати воїнів багато хоробрих, і легко ходив у походах, як пардус (барс), і багато воював». У цьому тексті нічого не повідомляється про перехід влади до Святослава або про його особисте правління взагалі. Йдеться лише про початок військової діяльності і особистих якостях князя-воїна. А зовнішній вигляд князя нам змальовує візантійський письменник і історик Лев Диякон: «Він був середнього роста, мав плаский ніс, очі блакитні, густі брови, мало волосся на бороді і довгі, волохаті вуса. Усе волосся на голові було в нього вистрижене, крім одного пасма, яке звисало по обидва боки, що означало його знатне походження. Шия в нього була міцна, груди широкі, і всі інші члени дуже стрункі. Вся зовнішність представляла щось похмуре, люте. В одному вусі висіла сережка, прикрашена карбункулом і двома перлинами».

Отже, князь багато воював. Згідно зі свідченнями літописця, Святослав все своє недовге життя провів у військових походах. У зв'язку з цим можна припустити, що всі державні справи залишалися прерогативою Ольги до самої її смерті в 969 р. Про це побіжно говорить і В. М. Татищев: «Святослав вправлявся у справах військових в Переяславці; Ольга з трьома онуками: Ярополком, Олегом та Володимиром жила в Києві і управляла справами внут-

рішніми, не маючи від нападів сторонніх жодної небезпеки». Митрополит Макарій вважає, що Ольга прагнула наставити на шлях істини жителів Києва та інших місць Русі. Він пише: «Не обмежуючись одними киянами, благовірна княгиня бажала поділитися безцінним скарбом віри і з іншими мешканцями Русі. З цією метою об'їжджала вона міста і села по всій землі Руській, проповідуючи Євангеліє, як справжня учениця Христова і співрегентка апостолам, і чому не погодитися нам, хоча і з пізнішим свідком, що багато, дивуючись про промовах її, яких раніше не чули, люб'язно брали з вуст її слово Боже і хрестилися. Не без причини ж Православна церква здавна звикла називати Ольгу рівноапостольною. Під час цих благочестивих подорожей, на місцях, де колись стояли кумири жертв, блаженна княгиня поставила хрести, і від тих христів знамена та чуда, що стаються і до сих пір». Про Ольгу літописець згадає ще пару разів. В. М. Татищев до цього додасть ще одне свідчення, кажучи, що «Ольга скасувала якусь данину для князя, але ввела плату від нареченого (можливо, плата за вінчання) по чорній куниці князю або боярину».

Зі свідчень літопису бачимо, що Святослав майже не сидів в Києві і весь недовгий час своєї самостійної влади (близько 8 років, з 964-го по 972 р.) провів у далеких походах. Як вже говорилося вище, незважаючи на наполягання матері, Святослав не схотів приймати християнство і залишився язичником. Він любив суворе похідне життя, і під час походів — за словами літописця — «не возив за собою ані возів, ні казанів, не варив м'яса, але, тонко нарізавши конину, або звірину, або яловичину і засмаживши на вугіллі, так їв; не мав він і намету, але спав, слав пітник з сідлом в головах, такими ж були і всі інші воїни». Коли йшов війною проти кого, робив це не крадькома, а відкрито. «І посилав в інші землі зі словами: “Хочу на вас іти”».

Святославу не сиділося в Києві. Його постійно тягнуло на Балкани, у Болгарію, ближче до кордонів Візантії. Під 968 р. літописець

записує, що Святослав знову збирається на Дунай. На це Ольга йому відповідала: «Бачиш — я хвора; куди хочеш піти від мене? — І далі: — Коли поховаєш мене, вирушай куди хочеш». Ця розмова матері з сином відбулася за три дні до її смерті. Літописець записав: «Через три дні Ольга померла, і плакали по ній плачем великим син її, і внуки її, і все люди, і понесли, і поховали її на відкритому місці. Ольга ж заповідала не здійснювати по ній тризни, так як мала при собі священика — той і поховав блаженну Ольгу». На жаль, літописець не повідомляє нам, де була похована княгиня Ольга, але досить багато говорить про її християнські благодіяння. Літописець пише: «Була вона провідницею християнській землі, як денниця перед сонцем, як зоря перед світлом. Адже вона сяяла, як місяць в ночі; так і вона світилася серед язичників, як перли в грязі; були тоді люди забруднені гріхами, що не омиті святим хрещенням. Ця ж омилає у святій купелі, і скинула з себе гріховні одяги першої людини Адама, і зодяглась у нового Адама, тобто в Христа. Ми ж звиваємо до неї: “Радій, руське пізнання Бога, початок нашого з ним примирення”. Вона перша з руських увійшла до Царства Небесного, її і вихваляють сини руські — свою зачинательку, бо й по смерті моляться вона Богу за Русь. Адже душі праведних не вмирають. Як сказав Соломон: “Веселиться народ праведному, що вихваляється”; пам’ять праведника безсмертна, бо визнається він і Богом, і людьми. Тут же її все люди прославляють, дивлячись, що вона лежить багато років, не торкана тлінням; бо сказав пророк: “Я шаную тих, хто шанує Мене”¹. Адже про таких Давид сказав: “У вічній пам’яті праведний, не злякається поганій поголоски; зміцнилося серце його уповати на Господа; затверджено серце його і не здригнеться”. Соломон же сказав: “Праведники живуть навіки; нагорода їм від Господа і піклування про них у Всевишнього. Тому отримують вони царство краси і вінець доброті від руки Господа, бо Він покрие їх десницею

¹ 1 Самуїлова, 2:30. — Прим. перекл.

і захистить їх правицею». Захистив адже Він і цю блаженну Ольгу від ворогів і супостата — диявола».

Святослав після смерті матері недовго перебував в Києві. Під 970 р. літописець записує: «Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега — у древлян, а Володимира — в Новгороді», сам же князь знову пішов у Переяславець.

На цей момент, імовірно, його мирні стосунки з болгарами, що встановилися після попереднього походу, були порушені. Новий болгарський уряд на чолі з царем Борисом спромігся укласти союзний договір з греками і приступив до рішучих дій: руські гарнізони були вибиті з дунайських фортець, Переяславець обложений і потім захоплений. Болгарія знову опинилася в стані війни з Руссю.

Цей похід закінчився для Святослава трагічно. Греки підмовили печенігів вбити руського князя. Велике військо печенігів підійшло до дніпровських порогів, де зупинилося в очікуванні Святослава. Літописець оповідає: «І прийшов Святослав до порогів, і не можна було їх пройти. І зупинився зимувати в Білобережжі, і не стало в них їжі, і був у них великий голод, так що по півгривні платили за кінську голову, і тут перезимував Святослав». З настанням весни рушив Святослав до порогів. «І напав на нього Куря, князь печенізький, і вбили Святослава, і взяли голову його, і зробили чашу з черепа, закувавши його». На чаші Куря зробив напис: «Той, хто шукає чужого, своє втрачає».

Історія часом підкидає нам дивовижні парадокси. Святослав, перший Рюрикович із суто слов'янським ім'ям, більш за всіх серед київських правителів з цього дому був схожий на варяга. «Повість минулих літ» породила певну традицію, згідно з якою Святослава прийнято зображати інфантильною особою, не здатною зламати ідеологічну інерцію, закладену ще в 882 р. Олегом. Його вірність язичництву тлумачили як прояв байдужості, посиленої страхом дискредитації себе в очах сподвижників: «А дружина моя стане

насміхатися». Насправді все було набагато складніше. Почати хоча б з того, що пояснення вчинків, вкладене в уста Святослава, для другої половини X століття виглядає вельми фальшиво. При Ігорі християнська партія в Києві мала великий вплив на державні справи. Тим більше після 944 р., в правління православної Ольги, яка міцно тримала в своїх руках усю владу. Таким чином, молодий княжич мав піклуватися не стільки про висміювання християнства, скільки про посилення позицій віджилого й цілковито дискредитованого в очах феодальної еліти язичництва. Принаймні, слов'янська частина дружини в більшості своїй тяжіла до нової віри, саме цьому значною мірою Ольга була зобов'язана міцністю свого становища (навіть при дорослому синові).

Однак наявність антихристиянської опозиції знову відіграла деструктивну роль. Комуś було вигідно виростити зі Святослава рішучого противника тих сил, на які спиралася його мати. Зробити це було не дуже важко, якщо врахувати складність становища Русі в середині 40-х років X століття. Святослав виріс фанатичним ворогом нової релігії, все своє недовге життя спирався на нехитру ідейну платформу, суть якої полягала в утвердженні пріоритету меча й фізичної сили над розумом.

Доки Ольга була жива й міцно тримала важелі державного правління, Святослав стримував свої антихристиянські настрої і виявляв щодо нової віри лояльність. Відмовившись хреститися сам, він не міг заборонити це іншим, «а тільки насміхався над тим». Ця фраза породила традицію зображувати Святослава людиною, байдужою до справ релігії, при якому на Русі жилося вільно і християнам, і язичникам. До 969 р., очевидно, так і було, але після смерті Ольги Святослав зміг дати вихід ненависті до християнства. Почався, якщо можна так висловитися, антихристиянський терор, який тривав неповних три роки (969—972). Частково він був спровокований розвитком подій. Благодушність князя, обумовлена його воєнними успіхами й славою, що була здобута на військовому

поприщі, невдачі на Балканах, зростання народно-визвольних рухів болгарського народу, наочна перевага візантійської дипломатії і зброї — все це не могло не призвести до прагнення звалити на когось вину за наслідки власної недалекоглядної політики. Ця пом-відбувайлом стали християни — чужинці (греки й болгари) і свої. До цього додалися зовнішньополітичні міркування. В очах Святослава християни були репрезентантами провізантійської політики. Адже Руська православна церква адміністративно підпорядковувалася царгородській патріархії. Її очолював архієрей-грек, призначений патріархом і зобов'язаний виконувати його розпорядження. Тим часом протягом другої балканської війни Візантія з союзника Святослава (щоправда, досить ефемерного) перетворилася на головного противника, що не могло не вплинути на ставлення князя до «грецької» віри.

Важливе повідомлення про розв'язування Святославом антихристиянського терору є у В. М. Татищева. Посилаючись на Іоакимів літопис, він пише: «По смерті Ольги Святослав перебувавше в Переяславці на Дунаї, воюючи на казари, болгори і греки, маючи помосьч від тестя, князя угорського і князя ляцького, не єдино перемагаючи, послідуєчи за Дунаєм біля стіни довгії, усе військо згуби. Тоді диявол возьмає серця вельмож нечестивих, начаша клеветати на християн, сусчія в воїнство, нібито це падіння воїв приключилося від прогнівання лжебогів їх християнами. Він же толіко розсверіпе, яко і єдиного брата свого Гліба не посчаде, але різними муками томлячи убіваше. Вони ж з радістю на муку ідяху, а віри Христової отресчися і ідолом поклонитися не хотяху, з радістю вінець муки приімаху. Він же, бачачи їх непокуру, особливо на презвітери яряся, нібито тії чарами якимись людям отврасчают і в їхню віру стверджують, посла до Києва, повелів храми християн розорити і сожесчи і сам незабаром поїде, хочучи вся християни ізгубити».

Деякі деталі привертають особливу увагу. По-перше, названа причина антихристиянського терору — прагнення перекласти на

християн провину за власні політичні і військові невдачі. По-друге, дуже цікавою є згадка про Гліба — брата Святослава, який постраждав за віру. У наявних літописах відсутні будь-які відомості про інших дітей Ігоря і Ольги, крім Святослава. Однак мовчання джерел далеко не завжди є переконливим аргументом. У нас немає підстав думати, що Святослав був первістком у своїх батьків, як це іноді стверджують дослідники. Ігор і Ольга, очевидно, мали дітей до Святослава, але навряд чи серед них були сини, які дожили до 970—971 рр., інакше Святослав не успадкував би київський престол. Ймовірно, це були дочки, які не могли претендувати на великокняжий титул, або ж сини, померлі до досягнення повноліття. Загиблий Гліб був або молодшим сином Ігоря та Ольги, або ж двоюрідним братом Святослава.

По-третє, важливим є повідомлення про християн, які були в війську Святослава. Це дає можливість підтвердити достовірність коментованого повідомлення зовсім з іншої сторони. Договір, укладений Святославом з Іоанном Цимісхієм після поразки під Доростолом 971 р., не містить жодних натяків на християн у складі руського війська. Русь, яка домовлялася з греками в тому році, була виключно язичницькою. Вона клялася Перуном і Велесом, чим протиставляла себе «богонатхненним царям» Іоанну, Василю і Костянтину і всій грецькій стороні. Якби князь ставився терпимо до християн і не переслідував їх, такої б формули не було, і договір, підписаний під Доростолом, повторив би формулювання договору 944 р. з притаманним йому релігійним дуалізмом. Таким чином, або християн в війську Святослава взагалі не було, або вони були знищені під час війни. В обох випадках дискримінація adeptів нової віри поза сумнівами.

Нарешті, одним з конкретних проявів репресій, здійснених Святославом, є знищення церков. В. М. Татищев називає серед зруйнованих споруд Софійську церкву, засновану Ольгою. Така ж доля спіткала Миколаївську церкву на Аскольдовій могилі.

Відомості про руйнування Святославом церков підтверджуються археологічними розкопками. Йдеться про відкриття на Старокиївській горі в Києві язичницького капища, при спорудженні якого використовувалися залишки кам'яної споруди з фресковим розписом. Такою спорудою могла бути тільки рання християнська церква, найбільш правдоподібно — ротонда, побудована в доволондимирські часи. Важливо, що поблизу капища дійсно відкрито залишки ротонди початку XIII ст., причому в руїнах споруди знайдено будівельний матеріал (плінфу) X ст.

Очевидно, перша ротонда була зруйнована, а пізніше на її місці десь на межі XII—XIII ст. споруджено нову. Знищення старої церкви могло статися лише в період терору Святослава — між 969-м і 971 роком.

Таким чином, якщо Ольга після прийняття християнства «требища бісівські розтрощила», то Святослав, розгромивши перші християнські громади, зруйнувавши побудовані храми, публічно демонстрував своє негативне ставлення до візантійської релігії. Але настільки різний підхід до оцінки і колишнього культу, і християнських вірувань визначався не особистими симпатіями і антипатіями великокнязівської верхівки, не особливостями характеру Ольги і Святослава. У відмінності оцінок проглядалися складність і суперечливість суспільної свідомості, що відображає все різноманіття безперервно виникаючих проблем в період ломки колишніх суспільних відносин і затвердження нових. Можна припустити, що боротьба Святослава з візантійським християнством, яке проникло на Русь, визначалася не боротьбою за збереження родоплемінних відносин, не проти нової соціальної і політичної організації суспільного життя, ідеологічним обґрунтуванням якої і була нова релігія, а скоріше відображенням його зовнішньополітичної орієнтації, у якій одне з вирішальних місць займала проблема забезпечення можливої незалежності Київської держави — в першу чергу від Константинополя. Треба думати, Святослав, як великий

політичний діяч і обдарований дипломат, відкидав християнство не тому, що вважав, ніби «віра християнська потворною є», а тому, що до цього часу ще не визріли необхідні умови.

Водночас плоди діяльності великої княгині Ольги щодо встановлення порядку в державі, поширення християнської релігії, незважаючи на антихристиянський терор Святослава, не були марними. У церковно-богословській літературі стало традицією пояснювати прихильне ставлення до християнства синів Святослава — Ярополка, Олега і Володимира — виключно впливом їхньої бабки Ольги. Її «великою заслугою» проголошують, перш за все, її тверду власну віру і вплив княгині на «люди всі». «Займаючись вихованням своїх онуків, вона першою посіяла насіння істинної віри Христової в серце майбутнього хрестителя всієї Руської землі святого Володимира... Настанови її і святе життя — одна з головних причин, які спонукали князя звернутися до Христа». Пройде всього два десятиліття, і її внук, Володимир Великий, почне повсюдно впроваджувати ту релігію, яка стала сенсом життя його бабки.

«І ПОСТАВИВ КУМИРИ НА ПАГОРБІ»

Володимир, один з трьох синів Святослава (за повідомленням літопису, народжений від Малуші — ключниці Ольги), в середині 70-х рр. X ст. разом зі своїм дядьком Добринею відправляється на князювання до Новгороду. У ході запеклої міжусобної війни з братом Ярополком в 980 р. він захопив Київ і почав княжити в Руській землі одноосібно.

Володимир, вихований своєю бабусею Ольгою, хоча і не був хрещений, але, швидше за все, розумів, що язичницька релігія роз'єднує суспільство, а це, в свою чергу, затримує розвиток і зміцнення держави. Однак відразу ж вводити силою зброї одну зі світових релігій, незнайомих і чужих руським людям і на-самперед його дружині, він не збирався, тому що це могло призвести до непередбачуваних наслідків. Володимир пішов іншим шляхом.

Першим його найважливішим заходом (ряд дослідників вважає це реформою) стала уніфікація язичницької релігії. Володимир вибрав з численного пантеону шанованих язичницьких богів і поставив їх зображення — кумири «на пагорбі затеремному двором: дерев'яного Перуна зі срібною головою і золотими вусами, потім Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокоші». У читача може виникнути закономірне питання: «Чому ці, а не шановані більшістю населення?» (Див. с. 20—21.) На нашу думку, переконливу відповідь на таке запитання дав дослідник історії Церкви О. М. Рапов. Він пише: «Мабуть, тому, що язичницький пантеон

Володимира був призначений для моління не простих людей, а для київської знаті, яка мешкала на Горі, недалеко від княжого палацу, і віддавала перевагу поклонятися іншим язичницьким богам». Крім цього, не слід забувати, що значну частину дружини Володимира при його вступі до Києва становили варяги. З цим Володимиру доводилося рахуватися, так само як на це зважав його батько Святослав.

Разом з тим не слід думати, що слов'яни про цих божеств взагалі не знали. Наприклад, літописець, говорячи про підписання в 944 р. миру Русі з греками, підкреслює: «Прийшли [Ігор з послами] на пагорб, де стояв Перун; і склали зброю свою, і щити, і золото і присягали Ігор і люди його...» Перун вважався повелителем грому і блискавок і був озброєний величезною палицею і луком-веселкою. Люди вірили, що своєю палицею і стрілами-блискавками Перун розсіює хмари, запліднює землю дощами, виводить сонце з-за хмар. Його вважали також покровителем дружинників і військової справи. Свято Перуна відзначалося щорічно 20 липня. У цей день йому приносили криваві жертви. Іноді це був бик, іноді півень — птах, присвячений богу-громовикові, що символізували собою щастя і родючість, а іноді і люди. (В християнські часи шанування Перуна замінено шануванням пророка Іллі, що їздить по небу у вогняній колісниці.)

Слідом за Перуном літописець поставив Хорса. Але більшість дослідників вважає, що це місце має займати Дажбог, один з синів Сварога. Дажбог уособлював собою сонце. Слов'яни вірили, що Дажбог живе далеко на сході, де знаходиться країна вічного літа. Щоранку він виїжджає на своїй світлозарній колісниці з золотого палацу й об'їжджає небо по колу. У його колісницю упряжені білі вогнедишні коні. Появі на небі Дажбога передуює поява його сестри — Ранкової Зорі, яка виводить на небосхил його білих коней; інша сестра — Вечірня Зоря заводить коней на конюшню по тому, як бог закінчить свій об'їзд. Слов'яни вважа-

ли, що восені Дажбог вмирає, а 24 грудня народжується новий, молодий.

Хорса ж слов'яни представляли білим конем, що чинить свій біг над землею зі сходу на захід. Це дозволяє деяким дослідникам вважати, що Хорс уособлював собою Місяць. Слов'яни вірили, що коні пов'язують небо і землю, богів і людей. У багатьох племен кінь вважався священною твариною.

Стрибог вважався богом вітру, урагану і взагалі будь-якої негоди. Йому поклонялися землероби, моряки, мандрівники. Люди просили Стрибога не обрушувати на них лиха.

Найважче пояснити появу в пантеоні Володимира Симаргла і Макоші. На думку історика Б. О. Рибаківа, Симаргл (або Семаргл) — «це священний крилатий пес, що охороняє насіння і посіви», уособлення «збройного добра». Богиня Мокоша (Макошь) була покровителькою жінок і жіночого рукоділля. (У пізніші християнські часи її стали називати Параскевою П'ятницею. Мокоша-П'ятниця постає в народних повір'ях як богиня-пряха й покровителька торгівлі.)

Імовірно, аналогічні пантеони, з деякими змінами, створювалися і в інших містах Київської Русі. Принаймні після прибуття в Новгород Добриня «поставив кумира [Перуна] над рікою Волховом». Літописець-християнин це рішення Володимира засуджує, кажучи: «І приносили їм жертви, називаючи їх богами, і приводили до них своїх синів і дочок, а жертви ці йшли бісам, і оскверняли землю жертвопринесеннями своїми. І осквернялась кров'ю земля Руська і пагорб той».

За подальшою розповіддю літопису можна припустити, що в повному обсязі населення, принаймні Києва, здійснювало подібні релігійні обряди. У Києві, як ми пам'ятаємо, ще з часів Ігоря жили християни. Між ними і язичниками іноді відбувалися зіткнення. Можливо, розповідь про такі зіткнення літописець об'єднав в один епізод, викладений під 983 р. «Пішов Володимир проти

ятвягів, і переміг ятвягів, і взяв їх землю. І пішов до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: «Кинемо жереб на юнаків і дівчат, на кого впаде він, того заріжемо богам». Далі літопис оповідає, що жереб випав на двір варяга-християнина: «І був у нього син, прекрасний особою і душею, на нього-то і жереб упав». Вирішили і пішли за жертвою. «І послані до нього, прийшовши, сказали: «На сина твого упав жереб, обрали його собі боги, щоб ми принесли жертву богам». На такі вимоги тих, що прийшли, варяг-батько відповів: «Не боги це, а просте дерево: нині є, а завтра згниє; не їдять бо вони, не п'ють, не говорять, але зроблені людськими руками з дерева. Не дам сина свого!..» Тоді фанатична юрба кинулася громити двір варяга, продовжуючи вимагати: «Дай сина свого, да принесемо його богам». Але батько твердо стояв на своєму: «Якщо боги вони, то нехай пошлють одного з богів і візьмуть мого сина. А ви-то навіщо робите їм треби?» Але натопк був невблаганним: розгромили двір і вбили батька з сином. З гіркотою закінчує літописець свою розповідь: «Адже були тоді невігласами і нехристиями. Диявол же радів тому, не знаючи, що близька вже його смерть». І справді, «смерть» язичництва невблаганно наближалася, чому значною мірою сприяло посилення влади Володимира.

Під час військових походів на сусідів, внаслідок яких до Русі були приєднані нові землі, Володимир показав себе талановитим полководцем. Придушення повстань в'ятичів і радимичів свідчило про те, що великокнязівські війська можуть змусити завойовані народи підкорятися київському правителю. Однак не було ніяких гарантій, що в подальшому підкорені народи не будуть виступати зі зброєю в руках проти київського князя, його бояр, мужів і дружинників. Язичницька релігія, яку вони сповідували, постійно штовхала їх на боротьбу з завойовниками. Повстання в'ятичів і радимичів показали, що язичництво не тільки не є опорою великокняжої влади, але, навпаки, дуже заважає її твердженням. Жит-

тя настійно вимагало заміни застарілої ідеології іншою, яка б відповідала новим умовам.

Панування в країні язичницької ідеології надалі згубно позначалося на зростанні народонаселення Русі, на міжнародній торгівлі. Воно не давало можливості залучати, як сказали б сьогодні, іноземних фахівців з різних галузей знань, виключало династичні шлюби з сусідніми імператорськими, королівськими і князівськими домами, що вже сповідували єдинобожжя, заважало укладанню міжнародних договорів і союзів. До того ж язичницькі жерці, як і раніше, залишалися серйозною самостійною силою на Русі і в своїй політиці керувалися власними корисливими інтересами. Всього цього, звичайно, не міг не усвідомлювати князь Володимир.

«ПІЗНАВ Я ІСТИННОГО БОГА»

Наприкінці X ст. стало зрозумілим, що поклоніння язичницьким богам не відповідає потребам часу. Як писав літописець, стали приносити їм жертви і «опоганився пагорб той». Але проблема була набагато серйознішою.

Русь у цей період опинилася між Заходом і Сходом. У сусідніх країнах вже утвердилося єдинобожжя: мусульманство, іудаїзм, християнство. Люди, які сповідували ту чи іншу з цих релігій, проживали й на Русі. Вплив їх на внутрішнє життя держави неминуче мав позначитися.

Прийняття тієї чи іншої віри визначало подальше культурно-політичне життя Русі. Мусульманство цілком вводило б Русь до кола арабської культури, тобто культури азіатсько-єгипетської. Прийняття християнства з Риму, від «німців», зробило б Русь країною латино-європейською. Навпаки, прийняття як іудаїзму, так і православ'я забезпечувало Русі культурну самостійність, особливе становище між Європою і Азією.

Політичні доводи могли бути приведені як на користь іудаїзму, так і православ'я. За іудаїзм могли бути наведені ті ж аргументи, які спонукали свого часу хазарського кагана звернутися в іудаїзм: мова йшла про прагнення зберегти свою церковно-політичну незалежність від сильних церков і держав Східного Середземномор'я. За православ'я могли бути наведені доводи іншого роду — поставлені на перший план вигоди культурного зближення з Візантією, з якою пов'язували і торговельні відносини.

Крім яких би то не було політичних розрахунків, питання про віру, звичайно, повинно було визначатися і внутрішніми психологічними прагненнями. Адже постало питання про нову віру внаслідок внутрішньої психологічної недостатності старої віри — русько-слов'янського язичництва. До того ж серед русько-слов'янської спільноти Київської Русі того часу вже було досить багато православних, які прийняли віру від Візантії. Ще патріарх Фотій (IX ст.) говорив про те, що руси «проміняли еллінське (язичницьке) і нечестиве вчення, яке містили раніше, на чисту і непідробну віру християнську... І до такої міри розгорілося у них бажання і ревності віри, що вони прийняли єпископа і пастиря». З договору Ігоря з греками видно, що серед русів були як хрещені, так і не хрещені. Одні клялися [дотримуватися договору] чесним хрестом, інші — зброєю. Вдова Ігоря Ольга, як ми пам'ятаємо, хрестилася, але не зробила хрещення обов'язковим для всієї Русі. При Святославі настав деякий рецидив язичництва. Те ж було, ймовірно, й на початку князювання Володимира, хоча він і виховувався своєю бабкою, ймовірно, в християнських традиціях.

Володимир при виборі віри показав себе мудрим, далекоглядним політиком. Він, скажімо так, «не кинувся головою у вир», а витратив кілька років, щоб все гарненько «зважити» і прийняти єдино правильне рішення. Саме про це і говорять Руські літописи, починаючи розповідь про відвідування Русі в 986 р. різними релігійними місіями.

Літопис повідомляє, що першими прийшли на Русь болгаримусульмани, представники Волзької Болгарії, кажучи: «Ти, княже, мудрий і тямущий, а закону не знаєш, увіруй в закон наш і вклонися Магомету». Звісно, Володимир поцікавився: що це за віра? Посли відповіли, що вони вірують в Магомета, який вчить їх «робити обрізання, не їсти свинини, не пити вина, зате по смерті можна творити блуд з дружинами». Як говорить літописець, князю вельми сподобався мусульманський звичай мати багато дружин.

Однак такий обряд, як обрізання, а також відмова від вживання свинини і вина не припали до смаку Володимиру, і він заявив послам: «Русі є веселощі пити, не можемо без того бути». Дійсно, за надто багатьом слід було б пожертвувати, насаджуючи цю релігію на Русі.

Потім прийшли іноземці з Риму і сказали: «Прийшли ми, послані папою», і стали вмовляти Володимира прийняти католицизм. Князь їх вислухав, а потім сказав: «Ідіть звідки прийшли, бо і батьки наші не прийняли цього». Короткий запис літопису про прихід німців і переговори, ймовірно, пояснюється спільною єдністю християнської релігії. Але за цією стислістю ховається добра обізнаність Русі про становище в Західній Європі в цілому і католицької церкви зокрема.

Наприкінці IX ст. відбувається роздроблення Папської області, і римські єпископи починають втрачати свої позиції. До середини X ст. вони перетворюються в ставлеників німецьких імператорів, які через їх посередництво диктують свою волю іншим країнам і народам. Прийняття католицизму, таким чином, означало б, що Русь потрапила під сильний вплив Німецької (Священної Римської) імперії; була б втягнута в сферу німецької політики, повинна була б допустити проникнення на Русь спочатку німецького духовенства, а потім і німецького лицарства; насадження в країні латини; виплату щорічних дотацій Риму. Все це, безсумнівно, добре розумів Володимир, і це не могло його влаштувати.

Потім прийшли євреї з Хазарії і сказали: «Чули ми, що приходили болгари і християни, вчили тебе кожен своїй вірі. Християни ж вірують в Того, кого ми розіп'яли, а ми віруємо в єдиного Бога Авраама, Ісаака і Якова». Треба розуміти, що обрядова практика іудеїв не задовольнила князя, і він поставив чергове запитання: «А де земля ваша?» На що юдеї відповіли: «Розгнівався Бог на батьків наших і розсіяв нас по різних країнах за гріхи наші, а землю нашу віддав християнам». Володимир і тут знайшов оригінальну

відповідь: «Як же ви інших вчите, а самі відкинуті Богом і розсіяні? Якби Бог любив вас і закон ваш, то не були б ви розсіяні по чужих землях. Або і нам того ж хочете?»

Останнім до Володимира прийшов грецький філософ, посланець Візантії. Філософ виголосив довгу промову, в якій піддав критиці релігії попередніх послів та віддав належне своєї, православної вірі, завершивши промову словами: «Встановив Бог і єдиний день, в який, зійшовши з небес, буде судити живих і мертвих і відплатить кожному по ділах його: праведникам — царство небесне, красу невимовну, радість без кінця і безсмертя вічне; грішникам же — мука вогненна, черв неусипний і мука без кінця. Такі будуть муки тим, хто не вірить Богу нашому Ісусу Христу: будуть мучитися у вогні ті, хто не хреститься». Філософ підтвердив свої слова і наочним прикладом. Він показав князю фіранку, на якій були зображені сцени зі Страшного суду. Праведники весело йшли в рай, а грішники — з сумом в пекло. Літописець, завершуючи свою розповідь, пише: «Володимир же, зітхнувши, сказав: “Добре тим, хто праворуч, горе ж тим, хто ліворуч”. Філософ сказав: “Якщо хочеш з праведниками справа стати, то хрестися”. Але Володимир відповів: “Почекаю ще трохи”, бажаючи довідатися про всі віри».

Тепер Володимир вирішив не лише послухати розповіді послів про ту чи іншу віру, а й дізнатися думку своїх бояр і старців, яку релігію слід прийняти Русі. Бояри і старці, як пише літописець, сказали князю: «Знай, княже, що свого ніхто не сварить, але хвалить. Якщо хочеш справді дізнатися, тож маєш у себе мужів; пославши їх, довідайся, яка у них служба і хто як служить богу». Володимир Святославич відібрав 10 мужів і послав їх спочатку до болгар-мусульман, потім до німців-католиків, а потім в Царгород до греків. Ознайомившись з веденням служби у різних народів, мужі повернулися назад в Київ і заявили Володимирові і його боярам: «Ходили в Болгарію, дивилися, як вони моляться в храмі, тобто в мечеті, стоять там без поясу; зробивши уклін, сидять і дивляться туди і

сюди, як божевільні, і немає в них веселощів, тільки печаль та сморід великий. Не добрий закон їх. І прийшли ми до німців і бачили в храмах їх різну службу, але краси не бачили ніякої. І прийшли ми в Грецьку землю, і ввели нас туди, де вони служать Богу своєму, і не знали — на небі чи на землі ми: бо немає на землі такого видовища та краси такої, і не знаємо, як і розповісти про це, ми знаємо тільки, що перебуває там Бог з людьми і служба їх краща, ніж в усіх інших країнах. Не можемо ми забути краси тієї, бо кожна людина, якщо вкусить солодкого, не візьме потім гіркого; так і ми не можемо вже тут перебувати в язичництві». Після таких слів сказали бояри Володимиру: «Якби поганий був закон Грецький, то не прийняла б його твоя бабка Ольга, а була вона наймудрішою з усіх людей». Після таких слів Володимир твердо вирішив приймати християнство грецького зразка. Але постало питання: де і коли?

Під 988 роком літописець записав: «Коли минув рік, пішов Володимир з військом на Корсунь, місто грецьке». І тут виникає природне запитання: навіщо Володимиру, що знав з розповідей своїх послів про пишноти церковної служби в православних храмах, йти війною на греків, щоб прийняти їх релігію? Адже нам відомо і те, що греки самі проявляли величезну зацікавленість у прийнятті Руссю християнства грецького зразка.

Роздуми Володимира протягом трьох років про вибір віри, а потім військовий похід на грецьке місто дозволяють нам припустити, що князь не тільки хотів ввести єдину релігію на території держави, але й отримати певні політичні вигоди як всередині держави, так і за її межами.

Християнська православна церква в X ст. була роздроблена на ряд патріархій і митрополій. Проте всі церковні ієрархи перебували в підпорядкуванні у візантійських імператорів, за якими церковні собори визнали пануюче положення в церковній ієрархії і присвоїли їм чин «імператорів-архієреїв». Візантійські василевси тому могли призначати і зміщувати вищих церковних сановників,

визначати учасників соборів, затверджувати рішення цих соборів. Східна православна церква, як і Західна, прагнула до поширення свого впливу на нехристиянські народи. Русь була для будь-якої церкви «ласим шматочком». Отже, прийняття християнства від Візантії неминуче повинно було привести до того, що руські великі князі потрапили б у васальну залежність від візантійських імператорів, які через церковну організацію стали б нав'язувати Русі свою волю. Звичайно, православний варіант в такому вигляді не міг задовольнити князя Володимира. Йому і його оточенню потрібна була така церква, яка б повністю залежала від них і була б провідником їх власної політики. Свого часу таких відносин з Візантією досягла Болгарія. Досвід Болгарії і вирішив використати Володимир. Йому, щоб отримати православну церковну організацію, незалежну від Візантії, необхідно було стати вривень з візантійськими імператорами, як це вдалося зробити болгарським царям. Володимиру належало здобути переконливу перемогу над Візантією і поріднитися з візантійськими правителями.

Для здійснення походу на Корсунь у Володимира була і ще одна причина. Правда, про це мовчать усі руські літописи, але докладно говорять візантійські і західноєвропейські автори.

Йдеться про історію сватання Володимира до грецької царівни Анни. З візантійських і західноєвропейських документів ми дізнаємося, що в 987 р. до Києва нагрянуло велике грецьке посольство з багатими дарами і посланням від імператора Василя II, в якому він слізно благав «царя русів» надати йому термінову військову допомогу у придушенні повстання малоазійського сатрапа Варди Фоки, який погрожував усунути Василя з престолу. За цю послугу імператор обіцяв піти на будь-які умови і поступки аж до визнання Володимира «великим царем русів», якщо той прийме хрещення.

І ось тут, швидше за все, в княжому оточенні виникла ідея одруження Володимира на грецькій царівні Анні, яку називали сестрою самого імператора. Усі вигоди такого шлюбу були, що називається,

в наявності: Володимир ставав шурином Василя II і міг, як рівний йому, управляти не тільки своєю державою, а й новою державною церквою. Чималі переваги міг він отримати і в торгівлі з усім Причорномор'ям, закріпившись на Азові, в Криму і на Дунаї. Руси виклали грецьким послам свої вимоги. І тим нічого не залишалося, як проінформувати про все самого імператора. Можна лише дивуватися тому, як скоро з Константинополя була отримана позитивна відповідь. Володимир же, не зволікаючи ні дня, сформував шеститисячний корпус і відправив його до Чорного моря по Дніпру, з ним же в Царгород відбуло і грецьке посольство.

Ціла зима 988 р. пройшла в очікуванні новин з Константинополя. Нарешті прийшла звістка про те, що війська Варди Фоки розгромлені і руські воїни, які зіграли в цьому вирішальну роль, повертаються додому. Імперія і імператор були врятовані, але про виконання обіцянок в Константинополі і не думали. Ще раніше було домовлено, що Анна має прибути до Києва до початку літа того ж року. Володимир, щоб забезпечити її шлях від нападу печенігів, зі своїм військом відправляється до неї назустріч. Але принцеса так і не з'явилася.

Володимир, упевнившись ще раз в лицемірстві візантійського імператора, повертається до Києва і оголошує про своє бажання йти походом на Корсунь.

Корсунь з часу його заснування грецькими колоністами в V ст. до н. е. (греки називали цю колонію Херсонесом) був полісом-фортецею, захищеною з усіх боків потужними оборонними спорудами. Стіни фортеці були складені з кам'яних блоків і досягали в товщину трьох метрів, до того ж місто мало подвійну і потрійну систему земляних та кам'яних оборонних поясів, пробитися крізь які без наявності потужних стінобитних знарядь було неможливо. Ці стіни протягом багатьох століть витримали не один напад ворожих полчищ. Різномовне населення міста протягом століть захищало свої порядки і свободи. У цьому багатому торговому порту здавна

селилися мореплавці, торговці і ремісники з багатьох земель, в тому числі і з Подніпров'я. Як всякий торговий морський поліс, це місто хоч і цінувало понад усе свою свободу і незалежність, але змушене було рахуватися з владою — правителями (архонтами), що призначалися візантійськими імператорами. Імператори звичайно ж не бажали втратити це найважливіше місто, оскільки це завдало б серйозного удару по економіці імперії. Корсунь, займаючи ключове географічне положення, був розташований на Кримському півострові (район сучасного Севастополя) недалеко від гирла Дніпра і був важливим торговим центром, що зв'язував багато районів. Через Корсунь імперія отримувала життєво важливі продукти, які поставляються з Русі: хліб, рибу, мед, віск. Надходили сюди і раби. Той, хто володів фортецею, володів і потужним засобом впливу на стратегічні обставини в великому районі.

Крім того, з давніх давен місто було своєрідним плацдармом поширення християнської релігії серед язичницьких народів. Саме звідси, за свідченням літопису, апостол Андрій «проплив в гирло Дніпровське, і звідти відправився вгору по Дніпру». Сюди римляни в перші століття нової ери посилали християн. Наприклад, в роки правління Траяна тут знаходився в ув'язненні римський єпископ святий Климент, який працював як простий раб в місцевих каменоломнях. У IX ст. у місті виникли й перші руські церковні громади і церкви. Звідси ж прийшли на Русь і місіонери-християни. Все це враховував київський князь, завдаючи удару по Корсуню.

Похід до Криму ретельно спланували, врахувавши численний попередній досвід. Багатотисячне військо (за деякими підрахунками, близько 30 тисяч) на човнах і конях рушило до своєї мети. Однак на цей раз йому необхідно було зробити щось нове — атакувати і захопити фортецю, яка вважалася неприступною. Володимиру стало відомо, що у Херсонській бухті знаходиться значне число грецьких бойових кораблів, які охороняли підступи до фортеці з моря. Це змусило князя висадити частину свого війська на

березі, щоб атакувати фортецю не тільки з моря, а і з суші. «І зачинилися корсуняни в місті», — оповідає літописець. Почалася тривала облога міста. Однак гарнізон фортеці оборонявся запекло. Сміливості гарнізону надавало й те, що в місті були продовольчі запаси, за спеціальними трубопроводами надходила питна вода.

Володимир же вперто йшов до своєї мети, заявивши жителям міста: «Якщо не здастесь, то простою й три роки». Але стояти на палючому південному сонці ставало все важче. Тоді Володимир наказав своїм воїнам робити земляний насип до кріпосних стін. Однак жителі міста виявилися тямущими. Вони зробили підкоп під стіною і через нього перенесли всю насипану землю в місто. І так тривало не один день.

І ось одного разу, пише літописець, «якась людина, корсунянин, іменем Анастас (ймовірно, церковнослужитель, раніше бував у Києві, де зустрічався з Володимиром), пустив стрілу, так написавши на ній: «Перекопай і перейми воду, йде вона трубами з колодязів, що за тобою зі сходу». Володимир прочитав записку і наказав воїнам перекрити воду. Сам же, як повідомляє літопис, «подивився на небо і сказав: “Якщо збудеться це — хрещуся!”» Відсутність води в місті викликала сум'яття і страждання народу. Населення здалося, і князь увійшов до міста. Князь не дозволив дружині займатися грабежами і вбивствами, що було в традиціях середньовіччя. Священики ж дякували Богу за збереження життя і за те, що переможець виявився добрим і милостивим, чого тут ніколи не було.

Володимир, окрилений перемогою, посилає гонця з листом до візантійських імператорів Василя і Костянтина, в якому говорить: «Ось взяв ваше славне місто; чув же, що маєте сестру, дівчину; якщо не віддасте її за мене, то вчиню столиці вашій те ж, що і цьому місту». На цей лист імператори, як і раніше, заявили: «Не пристало християнам видавати дружин за язичників». Тоді князь заявив послам: «Скажіть царям вашим так: я хрещуся, бо ще раніше випробував закон ваш, і люба мені ваша віра і богослужіння, про які

розповідали мені послані нами мужі». І знову відповідь з Константинополя: «Хрестися, і тоді пошлемо сестру свою до тебе». Але Володимир стоїть на своєму: «прийдіть з сестрою вашою і тоді хрестите мене». Можна припустити, що поки йшли сперечання, в Корсунь стали приїжджати представники різних країн. Одні, щоб обговорити торгові справи, інші — щоб схилити Володимира до прийняття іншої, не православної віри. Сюди завітали посланці Болеслава Польського, Стефана Угорського, Андріха Чеського, імператора німецького Оттона III і Папи Римського Сильвестра II. Можливо, таке солідне представництво західноєвропейських держав у Корсуні підштовхнуло візантійських імператорів до прийняття рішення: укласти мир і відправити Анну до Володимира. Анна, звичайно, пручалася і не хотіла залишати своїх близьких, їхати в невідому їй країну. «Іду, як до полону, — заявляла вона, — краще б мені тут померти». Брати, вже вкотре, починали вмовляти сестру: «Може, наверне тобою Бог Руську землю до покаяння, а Грецьку землю звільниш від жахливої війни. Чи бачиш, скільки зла наробила грекам Русь?» А скільки б зла заподіяла Візантії коаліція Русі і західноєвропейських держав? Розуміючи це, імператор і весь його двір все ж примусили Анну відправитися в Корсунь (Херсонес).

«Вона ж сіла в корабель, — повідомляє літописець, — попросалася з ближніми своїми з плачем і вирушила через море. І прийшла в Корсунь, і вийшли корсунці назустріч їй з поклоном, і ввели її в місто, і посадили її в палаті. За Божим промислом розболівся в той час Володимир очима і не бачив нічого, і сумував сильно, і не знав, що зробити. І послала до нього цариця сказати: якщо хочеш позбутися хвороби цієї, то хрестися скоріше; якщо ж не хрестишся, то не збудеш недугу свого». Князь, почувши це, наказав хрестити себе. «Єпископ же Корсунський, — продовжує літописець, — з царициними попами, оголосивши, хрестив Володимира. І коли поклав руку на нього, негайно ж прозрів Володимир.

Володимир же, відчувши своє раптове зцілення, прославив Бога: «тепер дізнався я істинного Бога». Багато з дружинників, побачивши це, хрестилися. Хрестився ж він в церкві Святого Василя, а стоїть церква та в місті Корсуні... Після хрещення ж Володимир привели царицю для здійснення шлюбу».

Але ким є Анна? Літописи називають її сестрою обох імператорів — Василя II і Костянтина VII. Якщо вірити візантійським хронікам і західноєвропейським авторам, вона була дочкою підступної Феофано — дружини імператора Никифора, якого вбив його двоюрідний брат Цимісхій, переможець Святослава. Цимісхій перебував у змові з Феофано. Разом з тим в «Повісті минулих літ» ми знаходимо твердження про те, що Анна була не гречанкою, а болгаркою. Так, перераховуючи всіх синів Володимира під час хрещення киян, Нестор говорить буквально так: «...а від болгарині мав Він двох синів: Бориса і Гліба». Можливо, літописець помилився? Але є деякі свідчення, які дозволяють припускати, що вона дійсно була болгаркою, дочкою болгарського царя Бориса, якого у 972 р. полонив Цимісхій. Все сімейство Бориса імператор перевів до Константинополя, де в імператорському палаці і проживали діти Бориса. Від їх імені імператори управляли Болгарією. Внаслідок цього Анну і видавали за сестру Василя II. Адже не випадково, що разом з нею в Корсунь прибуло велике число болгарських священників. Підтвердженням цієї версії може служити і те, що дітям Анни дали болгарські імена Борис і Гліб.

Шлюб з болгарською царівною влаштував Володимира повністю. Він убивав двох зайців: з одного боку, він вступав у відношення спорідненості з візантійською імператорською династією, а з іншого — ставав спадкоємцем царської влади над Болгарією як чоловік болгарської царівни, і завдяки цьому отримував право на політичний статус рівного серед рівних на Балканах і на Дунаї, продовжуючи те, що було розпочато його батьком — Святославом.

«І НАКАЗАВ ХРЕСТИТИ КИЯН»

Володимир, досягнувши бажаного, побудував в Корсуні церкву і почав готуватися у зворотний шлях. Вирушаючи до Києва, прихопив з собою «культурні цінності» міста — двох мідних ідолів і чотирьох мідних коней. Літописець зауважує, що вони «і зараз стоять за церквою Святої Богородиці, і про яких дурні думають, що вони мармурові». Володимира супроводжували єпископи і деякі церковнослужителі з Корсуня, що прибули з царівною, серед яких знаходився й Анастас.

1 серпня 988 р., згідно зі свідченням літопису, відбулося хрещення киян. Ряд дослідників вважає, що це сталося в 990-м або 991 році. 1 серпня припадало на п'ятницю. А п'ятниця з найдавніших часів була на Русі торговим днем. У п'ятницю заборонялася всяка робота. За свідченнями «Життя князя Володимира», хрещення киян відбувалося не у Дніпрі, а в його притоці Почайні. Це твердження виглядає досить імовірним, адже в X ст. Почайна була розташована набагато ближче до Києва, ніж Дніпро. Крім того, ця притока омивала своїми водами ремісничо-торговий район Києва — Поділ. У гавань Почайни заходили іноземні та руські судна. Без сумніву, набережна Почайни в той час була головним торговим місцем Києва. І це місце князь обрав для хрещення киян цілком свідомо. Справа в тому, що найскладнішим для Володимира було охрестити не бояр і дружинників — багато з них і самі виступали за християнізацію Русі, — не придворну челядь, яка перебувала під контролем панів, а вільних ремісників і дрібних торговців, які в

основному проживали на Подолі, а також сільське населення Київської землі. А тому був великий резон направити в торговий день — п'ятницю — маси городян і жителів землеробської округи, що були присутні на подільському ринку, до освячених корсунськими попами вод Почайни й змусити «чорних людей» прийняти християнську віру. Будь-який інший день тижня був менш відповідним для здійснення цієї акції.

Як же відбувалося хрещення киян? З «Повісті минулих літ» бачимо, що хрещенню передувала особлива психологічна підготовка городян Києва. Прийшовши у свій столий град, Володимир Святославич наказав знищити ідолів язичницьких богів: «...наказав повалити ідоли — одних порубати, а інших спалити». Зовсім інакше князь вчинив з ідолом Перуна. «Перуна ж, — продовжує літописець, — наказав [князь] прив'язати до хвоста коня і волочити його з гори Боричевим узвозом до Струмка і приставив дванадцять мужів бити його жезлами. Робилося це не тому, що дерево що-небудь відчуває, але для наруги біса, який обманював людей в цьому образі, щоб прийняв він відплату від людей. «Великий Ти, Господи, і дивні справи твої!» Вчора ще був шанований людьми, а сьогодні знеславлений. Коли тягли Перуна по Струмку до Дніпра, оплакували його невірні, оскільки не прийняли ще вони святого хрещення. І, притягнувши, кинули його в Дніпро. І приставив Володимир до нього людей, сказавши їм: «Якщо пристане де до берега, відпихайте його. А коли пройде пороги, тоді тільки залиште його». Вони ж виконали, що їм було наказано. І коли пустили Перуна і пройшов він пороги, викинуло його вітром на мілину, і тому прозвалося місце Перуноюю мілиною, як зветься воно й досі». Це повідомлення літопису викликає у дослідників різне глумачення дій князя. Одні вбачають в цьому збережені традиції поваги до головного язичницького божества; інші, і перш за все історик О. М. Рапов, висловлюють переконливішу версію. Він пише: «Найбільшої наруги було піддано статую Перуна. І це виглядає не ви-

падковим явищем. Дружинникам і воїнам-язичникам, на допомогу яких у поширенні християнства надалі розраховував Володимир, Перун представлявся наймогутнішим богом. Тому його було необхідно скомпрометувати в їхніх очах». І це князю вдалося зробити, оскільки ці дії були розраховані на дискредитацію Перуна та інших «поганських» богів в очах не лише киян. Це була яскрава демонстрація жителям Русі безсилля язичницьких богів, наочний показ того, що вони не в змозі помститися Володимирі Святославичу і його християнському оточенню за нанесені їм образи.

Виконавши задумане, Володимир, повідомляє літописець, «по-слав по всьому місту сказати: “Якщо не прийде хто завтра на річку — будь то багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — буде мені ворогом”. Почувши це, з радістю пішли люди (про яку радість можна говорити, коли князь назвав усіх, хто не прийде, своїми ворогами), радіючи, кажучи: “якби це не було добре, не прийняли б цього князь і бояри». Настав ранок наступного дня. Це була п’ятниця, 1 серпня (день, який відзначає Православна Церква). «Вийшов Володимир з попами царициними й курсунськими на Дніпро, — записує літописець, — і зійшлося там людей без числа. Увійшли у воду і стояли там одні до шиї, інші по груди, молоді ж біля берега по груди, деякі тримали немовлят, а вже дорослі бродили, попи ж робили молитви, стоячи на місці. І була радість на небі й на землі з приводу стількох душ, що спасалися; а диявол говорив, стогнучи: “Горе мені! Проганяють мене звідси! Тут думав я знайти собі житло, бо тут не чути було вчення апостольського, не знали тут Бога, але радів я служінню тих, хто служив мені”». Опис обряду хрещення киян літописець закінчує словами: «Люди ж, хрестившись, розійшлися по домівках».

В іншому стилі християнізація київського населення постає в «Історії Російській» В. М. Татищева: «Після повалення ідолів і хрещення безлічі знатних людей, митрополит і попи, що ходять по місту, навчаючи людей вірі Христовій. І хоча багато хто приймав,

але множайші, розмірковуючи, відкладали день за день; інші ж закоснілі серцем ні чути вчення хотіли. Тоді Володимир послав по всьому місту, проголошуючи (далі йде текст літопису, але є доповнення: по-перше, хрещення проводилося не в Дніпрі, а в Почайні; по-друге, «інії ж потребою послідували, скам'янілі ж серцем, яко аспід глухий затикаюсче вуха своя, ішли в пустелі й ліси, та загинуть в зловір'ї їх...»). В. М. Татищев, описуючи обряд хрещення, завершує свій текст такими словами: «Пресвітери, стоячи на березі (насправді вони стояли на дерев'яних помостах, закріплених на березі), читали молитви і кожній купі давали імена особливі чоловікам і дружинам. Люди, що хрестилися, відходили кожний в доми своя, яких число так велике було, що не могли всіх обчислити».

Картина, що зображена тут, виглядає набагато переконливіше літописної. У цьому джерелі об'єктивно показано, як насправді відбувалося звернення в християнство жителів столиці, а літописець Нестор або, що більш імовірно, його редактори згладили всі кути, не бажаючи згадувати про той опір, який робило населення Києва щодо акції хрещення. Настільки ж сильно чинили опір введенню християнства і жителі решти території Русі.

Вирішивши зробити християнами новгородців, Володимир і Добриня покладалися на їх підтримку, тому що вони вважалися в місті своїми людьми. Добриня до того ж був новгородським посадником, там же в просторому будинку жила його сім'я. Але цим надіям не судилося здійснитися.

Як тільки городянам стало відомо, що до них ідуть Добриня і воевода Путята з попами й військом, вони зібралися на віче, де зчинили великий шум і гомін. Волхв Богомил закликав народ не пускати непрошених гостей і не давати своїх богів на наругу. Вирішено було виставити побільше людей для захисту міста. Щоб відрізати підходи до нього з посадського боку, розібрали міст через Волхов, а з боку, зверненого до рову, спішно споруджували нові земляні насипи з частоколом.

Підійшовши до Новгороду, Добриня зрозумів, що взяти місто приступом буде складно. Тоді він почав умовляти новгородців покінчити справу миром. Новгородці у відповідь почали обстрілювати протилежний берег з каменеметних знарядь, викликавши переполох в стані противника. Всі спроби війська Добрині переправитися через Волхов і висадитися на Боярській стороні ні до чого не привели.

Захистом міста продовжував керувати волхв Богомил. Йому допомагав тисяцький Угоняй. Він встигав з'являтися в багатьох місцях, закликаючи людей стояти на смерть за стару віру і старі порядки. Збуджені його промовами, городяни кинулися до оселі Добрині, вбили багатьох домочадців і спалили будинок.

Тим часом єпископ-курсунянин, який прибув сюди, ходив по домівках посадської сторони і вмовляв жителів прийняти хрещення. Йому вдалося звернути в нову віру кілька десятків городян, але цього було явно недостатньо.

Добриня ж, дізнавшись про загибель своїх домочадців, перейшов до рішучих дій. Дочекавшись ночі, він спорядив п'ятсот воїнів під керівництвом Путяті, доручивши їм переправитися на човнах на інший берег Волхова. Вночі, перепливши річку, загін увірвався в місто, захопив призвідників бунту і доставив їх до Добрині.

На ранок розгорілася жорстока битва новгородців з дружиною Добрині. У такій ситуації Добриня наказав підпалити будинки на Боярській стороні, де проживала основна частина населення. Побачивши, що вогонь охопив більшість осель (хати будували з дерева), люди кинулися рятувати своє майно, і опір припинився. Новгородська боярська верхівка погодилася на мир з Добринею і хрещення населення міста.

Статую Перуна Добриня знищив особисто, порубавши її сокирою, після чого, звертаючись до натовпу, сказав: «Нема чого вам за ними жаліти, якщо вони самі себе захистити не можуть. Немає вам від них жодної користі!»

Покінчивши з язичницькими ідолами, Добриня взявся за хрещення новгородців. Правда, входити в холодні води Волхова бажаючих не знаходилося. Тоді дружинники почали тіснити людей до берега і зіштовхувати їх у воду. Тим, хто виходив з річки і піднімав руку, надягали на шию хрест, а тих, хто намагався втекти, хапали і знову кидали в Волхов. Тільки тоді, коли таким чином викупалася значна кількість людей, Добриня оголосив, що хрещення відбулося і що в Новгороді залишається на служіння єпископ Іоаким, підпорядкований Києву. Так новгородці стали християнами.

Введення нової віри зустрічало повсюди стійкий опір населення. У Поволжі, в'ятських землях, в Приільменні спалахували повстання смердів і міських низів, очолювані волхвами. Винищуючи кожного, хто занаторів у язичницьких звичаях, Церква сподівалася жорстокістю, «вогнем і мечем» викоринити «поганські» звичаї. Аж до XVII ст. надавалися найсуворіші вказівки про те, щоб усі жителі «пересташа річкам і озерам треби класти, дуплинам дерев'яним гілки й убруси обвішувати і ним поклонятися...»

Володимир, завершивши хрещення киян, зайнявся закріпленням християнського віровчення в середовищі новонавернених. Першим і, мабуть, головним кроком у цьому напрямку стало будівництво християнських храмів у містах і селах на місцях колишніх язичницьких капищ. У «Повісті минулих літ» повідомляється, що Володимир Святославич після проведення масового хрещення киян «...наказав рубати церкви і ставити їх по тих місцях, де раніше стояли кумири. І поставив церкву в ім'я святого Василя на пагорбі, де стояв ідол Перуна та інші, і де творили ім треби князь і люди. І по інших містах стали ставити церкви і визначати в них попів і приводити людей на хрещення по всіх містах і селах». Князь і його наближені розуміли, що закріплення у свідомості колишніх язичників нової віри неможливо без християнських храмів, де священики могли б вести щоденну, активну

пропаганду християнства. І тому церкви на Русі в князювання Володимира, згідно з різними джерелами, будуються в багатьох місцях. Причому, ймовірно, це будівництво велося високими темпами. Наприклад, літопис під 989 р. фіксує: «...Жив Володимир у християнському законі, і задумав створити церкву Пресвятої Богородиці, і послав привести майстрів з грецької землі. І почав її будувати, і, коли скінчив будувати (996 р.), прикрасив її іконами, і доручив її Анастасу Корсунянину, і поставив служити в ній корсунських священників, давши їй все, що взяв перед цим в Корсуні: ікони, судини і хрести». Але не тільки церковне начиння Володимир подарував церкві. Відвідавши її при освяченні, він сказав: «Даю Церкві цієї святої Богородиці десяту частину від багатств моїх і моїх міст». У пам'яті людей ця церква збереглася під назвою Десятинної. «І влаштував того дня свято велике боярам і старцям градським,— завершує свою розповідь літописець, — а бідним роздав велику кількість багатства».

Під 996 р. у літописі ми також зустрічаємо цікаве повідомлення про будівництво церкви Преображення у Василеві, на тому місці, де Володимир під мостом, «уникнувши небезпеки» від печенігів, «точно побудував церкву і влаштував велике святкування, наваривши меду триста мір. І скликав бояр своїх, посадників і старійшин з усіх міст і всяких людей багато, і роздав бідним триста гривень. Святкував князь вісім днів, і повернувся до Києва в день Успіння Святої Богородиці, і тут знову влаштував велике святкування, скликаючи безліч народу. Бачачи ж, що люди його християни, радів душею і тілом. І так робив постійно».

Храми в той час на Русі будувалися з дерева, і на їх будівництво йшло небагато часу. Принаймні, Титмар Мерзебурзький зазначав, що лише в Києві в 1018 р., тобто до вступу на київський стіл Ярослава, сина Володимира, налічувалося понад 400 християнських храмів. А Никонівський літопис каже, що під час пожежі в Києві в 1017 р. згоріло понад 700 церков.

Іншим важливим заходом Володимира стало поширення письменності, створення руських кадрів священнослужителів. Справа в тому, що волхви (жерці), які славилися при Олезі як провісники майбутнього і вважалися наймудрішими в руських землях, часто просто займалися обманом, а зовсім не просвіщали народ.

Але часи Володимира стали початком справжньої народної просвіти на Русі. Літописець оповідає: «посилав він збирати у кращих людей дітей і віддавати їх в навчання книжкове. Матері ж дітей цих плакали про них; бо не утвердилися ще вони у вірі і плакали про них як про мертвих. Коли віддані були в учення книжне, то збулося на Русі пророцтво, що свідчило: “У ті дні почують глухі слова книжні, і ясною буде мова недорікуваних”».

Детальніше про цю подію повідомляє в своїй «Історії...» В. М. Татищев: «Митрополит же Михайло радив Володимир улаштувати училища на утвердження віри і зібрати діти в навчання. І тако Володимир наказав брати дітей знатних, середніх і убогих, роздаючи по церквах священникам со причетники в навчання книжкове. Матері ж дітей своїх плакали про те вельми, акі по мертвих, зане не утвердилися у вірі і не відали користі вчення, що тим розум їх освячується і на всяке діло угодне творити, і шукали шалено відкупатися дарами». Ми вважаємо, що ближче до істини В. М. Татищев. Порада навчати дітей, швидше за все, походила від митрополита. Причому, приймали в навчання дітей не тільки багатих людей, а й бідних. Адже в іншому випадку, оскільки матері багатих дітей могли відкупитися, зникло б джерело поповнення рядів священнослужителів.

Володимир після прийняття християнства, за описом літописця, постає перед нами в абсолютно новому вигляді. Як ми вже знаємо, він надає допомогу бідним і хворим, влаштовує пишні свята в містах, які супроводжуються бенкетами і роздаванням багатств з великокнязівської скарбниці. Для чого він це робив? Можна припустити, що це в якійсь мірі примиряло населення Русі

з верховним правителем і його новою релігійною політикою. Але Володимир, звісно, займався не тільки подібними заходами. У цей же час князь намагається визначити і деякі законодавчі норми держави. Так, літопис повідомляє: «і сильно помножилися розбої». Словом «розбій» в давнину означали не тільки збройний напад лихих людей на мирних жителів з метою грабежу грошей і майна. Розбоєм називали і будь-які виступи народних мас проти заможного населення. Збільшення розбоїв в роки хрещення Русі, можна припустити, і стало своєрідним протестом населення, яке, втікши в ліси і пустелі, виявлялося у важкому становищі. Вбивство і пограбування християнських священнослужителів, а також людей, що змінили стародавнім народним віруванням і прийняли хрещення, в їх очах виглядали нормальними діями, угодними давнім язичницьким божествам.

Володимир спочатку відмовлявся страчувати розбійників. На запитання церковників: «Чому не караєш їх?» — він відповідав: «Боюся гріха». Можливо, він боявся не гріха, а сподівався м'яким поводженням з «розбійниками» схилити їх до християнства і до припинення ворожих дій. Але священнослужителі вимагали від князя найжорстокіших заходів: «Ти поставлений Богом для покарання злим, а добрим на милість. Слід тобі карати розбійників, перевірівши». Тоді князь Володимир змінив свою політику: «...відкинув вири і почав страчувати розбійників». Однак це вдарило по доходах церкви, бояр, старців та й самого князя. Єпископи і старці прийшли до Володимира і сказали: «Війн багато у нас; якби була у нас віра, то пішла б вона на зброю і коней». У відповідь на це Володимир смертну кару замінив грошовим штрафом і прощенням в гріхах у разі прийняття християнства. Так, літописець повідомляє, що в 1007 р. «хитрістю зловили славного розбійника на ім'я Могута. І коли він став перед Володимиром і почав голосно плакати, просячи прощення, говорячи: “Поручителем Бога тобі даю, що відтепер ніякого зла не дам і буду в покаянні до кінця днів мого життя”. Во-

лодимир же посміхнувся, послав його до митрополита, наказавши, щоб він нікуди не виходив з дому, крім церкви. Могуте ж, перебуваючи в монастирі, міцно зберіг цю заповідь; жив у тиші і помер благочестиво». Завдяки таким діям Володимир мав більші успіхи, аніж завдяки стратам.

Ймовірно, в цей же час Володимир видає Статут, за яким, згідно з грецькими «Номоканоном», ченці і церковники, богадільні, готелі, будинки странноприймства, лікарі і всі люди калічні звільнялися від світського суду. Справи їх передавалися на суд церковникам. Церква розглядала чвари і невірність подружжя, незаконні шлюби, чари, отрути, ідолопоклонство, непристойну лайку, злочини дітей щодо батька і матері, тяжби рідних, осквернення храмів, церковні розбої, зняття одягу з мерця і багато іншого. Немає сумніву, що руське духовенство в перші часи після прийняття християнства вирішувало не тільки церковні, але й цивільні справи, які відносилися до совісті і етичних правил нової віри (так було і в Європі).

Отже, християнська релігія стала на Русі державною. Однак знадобилися ще довгі роки, щоб «віра Христова» увійшла в серця і душі людей Руської держави, яка тоді лише формувалася, стала їх нагальною потребою.

«ЯРОСЛАВ МИТРОПОЛІО ВСТАНОВИВ»

Справу Володимира продовжив його син Ярослав, який формально став великим Київським князем в 1020 р. За часів Ярослава християнська церква отримує на Русі більш широке поширення і набуває певну вагу в суспільстві. Цьому сприяв і сам великий князь, який, за словами сучасників, відрізнявся набожністю і знанням церковних творів. Літописець підкреслює, що «при ньому віра християнська стала плодитися і поширюватися, і чорноризці стали множитися, і монастирі з'являтися. І любив Ярослав церковні статуту, попів любив чимало, особливо ж чорноризців...» Але голову Руської православної церкви — митрополита — призначав Візантійський патріарх, оскільки Руська церква була оголошена складовою частиною Константинопольського патріархату. У зв'язку з цим на неї поширювався, з деякими винятками, загальний порядок управління митрополіями, які були на той час підлеглими патріарху. Деякі зміни, внесені до цього Порядку спеціально для управління Руською Церквою, збільшували владу патріарха і зменшували права Київської митрополії. За канонічними правилами, яких дотримувалися у Візантії, патріарх «поставляє», тобто стверджує митрополитом кандидата, що представляється собором єпископів митрополії; безумовно, кандидат зазвичай виставлявся за погодженням з патріархом і з місцевою цивільною владою. Але все ж у місцевого єпископату було право вибору. По відношенню до Русі навіть цю примарну виборність визнали непотрібною: кандидата в київські митрополити патріарх призначав сам, не питаючи київського князя.

У літературі дискутується питання про час появи першого митрополита на Русі. Одні вважають, що він з'явився одночасно з хрещенням Володимира Великого, інші — під час правління Ярослава. Літопис не вказує точної дати. Але те, що митрополит з греків, Феопемпт, перебував на Руській кафедрі в 30-х роках XI ст., не викликає сумніву. Літопис 1039 р. повідомляє: «Освячена була митрополитом Феопемптом церква Святої Богородиці Десятинна, її ж створив Володимир батько Ярослава».

Ярослав, незважаючи ні на що, терпів київського митрополита, який походив з греків. Однак чаша його терпіння переповнилася, коли він ще раз зажадав від Константинопольського патріарха канонізації Володимира Великого. Патріарх у проханні відмовив. Тоді в 1051 р. «поставив Ярослав Іларіона митрополитом, руського родом, у Святій Софії, зібравши єпископів». Таким чином, собор єпископів руських земель самостійно, минаючи Константинопольського патріарха, обрав собі владика. Одночасно обрання Іларіона підкреслювало силу київського князя і його протистояння домаганням Візантії щодо політичного і релігійного панування на Русі. Досвід самовільного призначення єпископів з руських у Ярослава вже був. У 1035 р. Ярослав, одночасно зі ствердженням сина Володимира на новгородському столі, рекомендував обрати в єпископи новгородця Луку Жидяту. Новгородці так і зробили.

Іларіон був священник великокнязівської церкви в селі Берестове, замської резиденції великих князів. Він був глибоко віруючою людиною. «Муж благ, і книжник і пісник», — говорить про нього древнє джерело. Іларіону належить ряд богословських творів, серед яких перше місце по праву займає «Слово о законі і благодаті». Основна тема твору — встановлення рівноправності між народами, права Руської церкви на самостійність. Три частини «Слова» прославляють землю руську, «кагана» (царя, князя) Володимира і князя Ярослава. «Хвалить же голосом хваління Римська країна Петра і Павла, якими приведена до віри в Ісуса Христа, Сина Божого, —

пише Іларіон, — [вихваляють] Асія, Ефес і Патмос Івана Богослова, Індія — Фому, Єгипет — Марка. Всі країни, гради і народи шанують і славлять кожен свого вчителя, яким є навченими православній вірі. Звеличимо ж і ми, по немочі нашій [хоча б і] малими похвалами, — свершившого великі і досточудні діяння вчителя і наставника нашого, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, сина славного Святослава, які, в свою чергу властвую, мужністю і хоробрістю були відомі в багатьох країнах і перемоги і могутність яких воспомінаються та прославляються й понині. Бо правили [вони] не в безвісній і занепалій землі, але в [землі] Руській, що відома в усіх, що чули про неї [у] чотирьох кінцях землі». Як бачимо, тут Іларіон проводить пряму лінію від Риму, Римської держави до Русі. Іларіон стверджує думку про рівність і тотожність дій Володимира з римськими апостолами. Князь зіставляється з великими римськими віровчителями, а хвала йому віддається на тлі прославлення подвигів його предків.

Іларіон порівнює Володимира I з римським імператором Костянтином Великим, тому що київський князь, як і той, затвердив віру по всій землі, а «не в єдиному соборі». Його справу продовжує син — «благовірний каган» Ярослав, який зміцнив силу і могутність Русі. Наприкінці «Слова» Іларіон підводить підсумок заслугам Володимира. Він закликає його встати з труни і подивитися на створене ним, на справу Ярослава, який розширив, зміцнив і прикрасив Київ, поширив християнство на багато земель. «Пастирі словесних овець Христових, єпископи, постали святому вівтарю, приносячи безкровну Жертву; пресвітери і диякони і весь світ прикрасили і в благоліпність наділили святі церкви. Труба апостольська і грім євангельський оголосили всі гради, фіміам, що підноситься Богу, освятив повітря. Встали на горах монастирі, з'явилися чорноризці. Мужі і дружини, малі і великі, всі люди, які сповнили святі церкви, прославили [Господа], волаючи: “Єдиний Святий, єдиний Господь, Ісус Христос, на славу Бога Отця, амінь!”

“Христос переміг! Христос здолав! Христос запанував! Христос прославився!”, “Великий Ти, Господи, і дивні справи твої! Боже наш, слава Тобі!”»

У «Слові» Іларіона ми не можемо не помітити протиставлення Русі і Візантії. Автор підкреслює спадкоємність Русі від Стародавнього Риму. І задля цього були свої причини. З одного боку, греки не хотіли канонізувати Володимира; з іншого — вони намагалися нав’язати Русі свою волю в церковних і політичних справах, затвердити намагання Візантії щодо вселенського характеру церкви і імперії.

З ім’ям Іларіона пов’язаний і церковний Статут Ярослава, який розвивав основні ідеї, закладені в Статуті Володимира, перераховував церковні суди і покарання за порушення церковного Уставу. Церква тепер розглядала шлюбні та сімейні справи. Наприклад, «умикання» чиеї-небудь дочки тягнуло за собою матеріальну відповідальність перед церковною владою (митрополитом або єпископом) і перед князем. «Аже хто умичить дівку або насилить, аже боярська дчи, за сором ей 5 гривень золота, а єпископу 5 гривень золота; а менших бояр гривня золота, а єпископу гривня золота; добрих людеї за сором 5 гривень срібла, а єпископу 5 гривень срібла; а на умичніцех по гривні срібла єпископу, а князю стратити їх». Передбачалася цивільно-правова відповідальність і перед потерпілою. У Статуті містяться норми, що регулюють різні шлюбно-сімейні відносини, наприклад, норма, що забороняє батькам змушувати своїх дітей вступати в шлюб, або норма про крадіжку дружиною майна чоловіка. «Аже дівка не восхочеть заміж, а отець і мати силою дадуть, а щось створить над собою — отець і мати єпископу вині, а істор (штраф) іма платити. Тако ж і отрок». Стосунки між мирянами регулюються цілим комплексом статей. Норми церковного права допомагали формуванню сім’ї, зміцненню моногамії на протигагу язичницькому багатоженству, оголошували священну приватну власність і князівську владу. Новий церковний

судебник захищав честь жінки, давав їй більш широке представництво в суді. Церква також виступала захисником християнської моральності, закликала до гуманізму, поміряла жорстокість ранніх століть руського життя.

Іларіон зіграв велику роль не тільки в становленні Руської православної церкви, але і в розвитку руського літописання. Його ідеї знайшли гарячий відгук у середовищі книжників Києво-Печерського монастиря.

Велике значення в житті Руської держави мали монастирі. У князювання Ярослава, який любив чорноризців до «вилиха», монастирів ставало все більше. У святих обителях знаходили собі притулок багато людей, які прагнули до подвижницького життя. Тут готувалися кадри для вищих посад у церковній ієрархії. Тут виховувалися ревнителі віри і благочестя.

Саме за князя Ярослава поблизу Берестова, на Печерському узвозі, виникає Печерський монастир, який з часом став найбільшим і найвпливовішим православним монастирем на Русі. Цікаві відомості про виникнення Києво-Печерського монастиря зберіг руський літопис і Києво-Печерський патерик. «І се та скажем чого заради прозавався Печерський монастир». Так починається розлога літописна стаття 1051 р. Згідно з цими свідченнями, Іларіон свого часу на горі виричав печерку, в якій часто усамітнювався. До нього прийшов Антоній, «якась людина, ім'ям мирським, від граду Любеча з юних років сповнений страху Божого». Тут він почав день і ніч копати нову печеру, «перебуваючи в працях, пості, бдіннях і молитвах». Про подвижництво Антонія дізналися люди і стали приходити до нього, приносячи їжу, одяг і начиння. Разом вони «іскопаша печеру велику, і церкву, і келії». Незабаром туди ж прийшов Феодосій, юнак, що відрізнявся скромністю, покірністю і грамотністю. Спосіб життя Антонія, Феодосія та інших братів залучав до них все нових людей. Відвідував монастир і великий князь Ізяслав Ярославич з дружиною, просячи благословення перед своїми походами.

Поступово, коли число ченців зросло до 15 осіб і печера для них стала тісною, вони побудували невелику церкву в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці над печерою. Келії ж залишалися на старому місці. Незабаром, коли число ченців ще збільшилося, вони разом з ігуменом прийняли рішення побудувати монастир на відкритому місці. Це прагнення ченців благословив Антоній і послав сказати великому князю Ізяславу: «Князю мій! Ось Бог умножає братію, а місця у нас мало, віддай нам всю гору, що знаходиться над печерою». Великий князь задовольнив прохання ченців. Вони огородили монастир, поставили багато келій, закінчили будівництво церкви і прикрасили її іконами. «З того часу, — повідомляє літопис, — почався у власному сенсі монастир, названий Печерським, — від печер, в яких раніше жили його ченці». Переселення братії з печер в цей новостворений монастир здійснилося, за свідченням літописця Нестора, в 1062 р.

У роки правління Ярослава християнська релігія з великими труднощами поширювалася на нових територіях. Тому церковнослужителі змушені були йти на поступки, пристосовуючи для потреб християнства старі язичницькі обряди, звичаї, свята, священні місця і навіть самих богів. Так, Перун перетворився на святого Іллю, а його «гремяцький тиждень» — у «святий тиждень»; Волос став святим Власієм, покровителем худоби; бог сонця Хорс з його сонячним конем став Егорієм (Георгієм); Іван Хреститель злився з Купалом і язичницькими купальськими обрядами; Мокоша стала Параскевой П'ятницею; функції покровителя ковалів Сварога перейшли до святих Кузьми і Дем'яна; свято Ярила стало «всіхсвятським заговінням». Освячені були Купала, Масляниця та «Навий день», що став «батьківським тижнем», святочні ворожіння, весільні та похоронні обряди і т. д.

«И РАДОВАШЕСЯ ЯРОСЛАВ,
ВИДЯЧИ БАГАТО ЦЕРКОВ»

Ярослав Мудрий ознаменував своє чудове правління не тільки будівництвом міст, а й багатьох храмів. Найважливіший з них — храм Святої Софії. Розгромивши у 1036 р. під стінами Києва печенігів, князь «подякувавши Богові, на тому місці заклав церкву Святої Премудрості Божої і поле приєднав до міста, звелівши всьому війську обнести його муром». Будівництво храму символізувало народження нової православної держави, адже таку ж назву — Софійський собор — мав і головний храм Константинополя. Храм Святої Софії був копією Софійського собору в Константинополі, але мав менші розміри. Будівництво собору тривало більше десяти років. Для побудови храму Ярослав запросив майстрів з Візантії і Русі. Підсобні роботи виконували смерди. У первісному вигляді (собор перебудовувався в 1685—1707 рр.) він являв собою величезну п'ятинефну хрестовокупольну споруду, оточену з півночі, заходу і півдня відкритою одноповерховою галереєю. Пізніше, наприкінці XI або на початку XII століття, над галереєю був надбудований другий поверх. Навколо храму по північній, західній і південній сторонах прибудували нову одноповерхову галерею. Початково зовнішня галерея стала внутрішньою. Дванадцять хрестоподібних у плані стовпів ділили храм на п'ять подовжених нефів. Центральний неф був удвічі ширший за інші. Усі п'ять нефів на сході закінчувалися апсидами, причому центральна апсида мала п'ятигранну форму. У центральній апсиді містився вівтар. У північній — жертovníк (місце зберігання вина і хліба для причастя). У південній — дияконник (місце збері-

гання судин, риз і церковного приладдя). Між першим і другим (від апсид) рядами хрестоподібних стовпів відстань була вдвічі більша, ніж між іншими. Вона дорівнювала ширині центрального нефа, і перетин їх створював основний центрально-купольний простір храму. На внутрішні кам'яні стовпи спиралася ціла система арок, склепінь і куполів, спрямована до центральної частини, і створювала внутрішню і зовнішню східчасто-пірамідальну композицію храму. Тринадцять параболічних бань, що були покриті свинцем, вінчали храм. Біля центрального, на уступ нижче, розташовувалися чотири куполи меншого розміру, інші вісім — групами по три в південно-західній частині і по одному — близько бічних апсид. Софійський собор мав позакомарне покриття. Закомари представляли собою напівкругле завершення верхньої частини стіни церкви, яке відповідало внутрішній формі склепіння. Покрівля при закомарному покритті укладалася безпосередньо на склепіння.

Софія споруджувалася з каменю й цегли — плінфи. Фундамент зовнішніх стін робився з великих каменів на розчині, внутрішні стіни покоїлися на кам'яному фундаменті, зложеному насухо, без розчину.

Софійський собор справляв виняткове враження. Розташований на високому березі Дніпра, виблискуючи свинцевими куполами, він немовби панував над околицями.

Завдяки вмільй внутрішній композиції храму увага приковувалася, перш за все, до вівтарної частини і простору під центральним куполом, в центрі якого було поміщено зображення Христа-Вседержителя. Мозаїка покривала всю центральну частину храму. Навіть зараз, коли збереглося далеко не все, мозаїки покривають і весь підкупольний простір, передальтарні стовпи і вівтарну частину. Стіни храму, склепіння і стовпи зверху до низу були розписані фресками.

Однією з найбільш вражаючих в храмі є мозаїчна фігура Божої Матері — Марії-Оранти, поміщена на «консі» — внутрішній, сферичній поверхні апсиди.

У техніці мозаїки виконані зображення Христа-Вседержителя на купольній частині, дванадцяти апостолів в простінках між вікнами центрального барабана та інші сюжети. Яскраве поєднання кольорів, безсумнівно, дуже сильно впливає на глядача. У мозаїчній палітрі майстрів київської Софії було знайдено близько 130 відтінків (25 — зеленого, 23 — коричневого, 19 — синього і золотого та ін.). Щоб додати більшої виразності мозаїці, художники використовували такий прийом. Шматочки смальти, що були вдавнені в сиру штукатурку, ставилися під різними кутами. Світло, яке падало на них, відбивалося по-різному, і створювалося іскристе мозаїчне зображення, яке було добре видно з будь-якого місця в соборі.

Важливе місце в соборі займають фрески, серед яких, поряд з церковними сюжетами, вдалося виявити два групових портрети сім'ї Ярослава Мудрого. На одному з них збереглися фрагменти зображення двох молодших синів Ярослава, проте інші зображення, у тому числі і самого Ярослава, загинули. Але загальний вигляд цієї фрески нам відомий завдяки замальовці, зробленій художником Вестерфельдом у 1651 р. На ній Ярослав зображений, коли він йде зі своїми синами з моделлю храму в руках.

Значно краще збереглися фрески з зображенням жінок із родини Ярослава. Тут ми бачимо чотири фігури в повний зріст, в різноманітному одязі, з індивідуальними рисами облич.

Але особливо цікавими є чисельні дуже реалістичні зображення побутових сцен, що близькі до звичаїв київського княжого дому. У північно-західній вежі зображено полювання на ведмедя, на іншому малюнку — фігура музиканта, що сидить зі смичковим інструментом. Поруч фрески «Людина веде на прив'язі верблюда», «Боротьба ряджених», «Людина, що стріляє з лука», «Скоморохи», «Кулачний бій», «Акробати». Тут же й відоме зображення боротьби Ярослава з ведмедем. Фрески знайомлять нас із багатьма сторонами життя київського суспільства.

Слідом за київською Софією на берегах Волхова в Новгороді теж будується Софійський собор.

Новгородську Софію будували швидше київської (1045—1050 рр.). У композиційному плані це величезна п'ятинефна хрестовокупольна споруда, хори, що займають бічні нефи і західну стіну, двоповерхові закриті бічні галереї з арками.

Однак новгородська Софія має і свої особливості. Замість багатокупольної пірамідальної громади київської Софії тут п'ять куполів, що згруповані у центрі. Великі зовнішні лопатки на гладких стінах з плінфи, цем'янки і каменю підкреслюють внутрішню, конструктивну частину собору. Глибокі, довгі прорізи вікон в поєднанні з гладкими стінами і лопатками роблять храм як би ще вище, монолітніше. Три апсиди у вівтарній частині закінчуються купольним перекриттям. Двосхилі перекриття чергуються з циліндричними склепіннями, виступають по краях фасаду у вигляді фронтончиків. На східному боці циліндричні четвертні склепіння зроблені у вигляді напівзакомар.

Закінчений лаконічний архітектурний образ новгородської Софії послужив зразком для наступних новгородських будівель.

На відміну від київської Софії, в новгородському храмі немає найбагатших мозаїк, мармуру, шиферу. Внутрішнє оздоблення відповідає простим, суворим формам.

Фресковий розпис собору був створений не відразу, а поступово. Завершений у 1050 р., собор почали розписувати лише на початку наступного століття.

Можна припустити, що Ярослав і його дружина Інгігерд (Ірина) часто відвідували Новгород і стежили за будівництвом храму. Слід зауважити, що новгородська Софія, на відміну від київської, не піддавалася перебудові і зберегла свій первозданий вигляд.

При дітях Ярослава був побудований Софійський собор в Полоцьку. Це п'ятинефний храм з трьома апсидами і сімома банями, в основному повторював архітектурні особливості Софії Київської.

Софійський храм у Києві, тільки-но він був завершений, став митрополичим собором. Митрополит Іларіон, який бачив цей храм, писав: «Він [Ярослав] незавершене тобою [Володимиром] закінчив, як Соломон закінчив справи Давидові, створив дім Божий, великий і святий, на честь Його Премудрості на освячення твоєму місту і прикрасив його всілякими прикрасами: золотом, сріблом, коштовним камінням, дорогими судинами, так що церква ця заслуговує здивування і славу у всіх окружних народів і не знайдеться подібної до такої у всій північній країні від сходу до заходу». Протягом декількох століть Софія Київська була центром загальноруської митрополії, осередком політичного і культурного життя країни. Тут «ставили» на велике князювання і приймали послів, відбувалися собори руських єпископів, правили молебні на честь блискучих перемог руських дружин над половцями і приносили присягу вірності. Нерідко Софія опинялася в центрі гострої соціальної боротьби: на її дворі збиралися віча, що виливалися в народні повстання проти князів і бояр. При Софійському соборі був побудований митрополичий будинок, в якому постійно проживали руські митрополити. Резиденція київських митрополитів була огорожена потужною кам'яною стіною. У цій стіні знаходилися ворота, через які можна було проїхати до центрального, західного, входу в Софію Київську. Площа митрополичого двору досягала 3,5 га. Про значні його розміри говорить, наприклад, літопис під 1147 р., повідомляючи, що у дворі Софії зібралось віче, в якому брало участь безліч киян.

Слідом за Софійським собором Ярослав звів кам'яну церкву на Золотих воротах, що знаходилися на захід від собору. Ця церква поставлена була на головних міських воротах на честь Благовіщення Пресвятої Богородиці. Іларіон у своєму «Слові о законі і благодаті» про Ярослава повідомляє так: «Він і славний город твій [Володимира] Київ обклав величчю, як венцем, і зрадив твій народ і місто святої всеславної швидкої Помічниці християн Богородиці,

задля якої створив і церкву на великих воротах в честь першого свята Господнього — святого Благовіщення, так що привітання архангела Діви можна прикласти і до цього міста. Діви сказано було: “Радуйся, Благодатна, Господь з Тобою”. А граду можна сказати: “Радуйся, благовірний граде, Господь з тобою”».

В наступні роки, вже після спорудження Софії Київської та церкви на Золотих воротах, Ярослав у Києві будує ще дві кам'яні церкви. Одну — на захід від Софійського собору в напрямку до Золотих воріт, це храм Святого Георгія Побідоносця. Стародавні оповіді відкривають цікаві відомості про будівництво церкви Святого Георгія. «Коли її почали будувати, замало було робітників. Побачивши це, Ярослав закликав тіуна і запитав: “Чому мало трудящих у церкві?” Тіун відповідав: “Так як справа володарська (тобто споруджується на кошти князя), то люди бояться, щоб за працю вони не були позбавлені плати”. Тоді князь сказав: “Якщо так, я дам от що”, — і наказав куни (гроші) возити на возах під склепіння Золотих воріт і оголосити на торгу людям, щоб кожен брав собі за працю по ногаті (приблизно по 12 копійок сріблом) на день. І стало безліч дільників, і церква незабаром була закінчена. Освячення її скоєно в 26-й день листопада митрополитом Іларіоном. І створив у ній великий князь настолювання новим єпископам, а день висвітлення її заповів у всій Русі святкувати щороку на честь святого великомученика Георгія-Побідоносця».

Інша церква споруджувалася південніше Софії і носила ім'я святої Ірини, покровительки дружини Ярослава (при церквах Св. Георгія і Св. Ірини було засновано й монастирі). Не перераховуючи інших церков, побудованих під час правління Ярослава, літописець зауважує: «Та інші церкви ставляше по градом і по місцях... і радовашеся Ярослав, бачачи безліч церков...»

ПОЛЮБИВ СЛОВЕСА КНИЖКОВІ

Ярослав, за прикладом свого батька, який любив «словеса книжкові», сам багато читав і дбав про освіту підданих. З цією метою він, по-перше, поставляючи по градах і селах священників, платив їм зі своєї казни платню, щоб вони частіше збирали народ у церкві і ревніше вчили його вірі. По-друге, об'єднав навколо себе освічених людей, які переводили за його дорученням багато книг з грецької мови на слов'янську, а інші, «раніше в Болгарії або Русі перекладені», списали, і пропонував ці книги для читання всім вірним. По-третє, відвідавши в 1030 р. Новгород, сам заснував там училище, в якому відразу ж почали навчатися 300 дітей старостів і пресвітерів. Ярослав, судячи з цих дослідів, намагався і в інших містах відкривати або, принаймні, підтримувати вже існуючі училища, які давали освіту народу і готували священників для церкви. «Житіє» Феодосія Печерського оповідає про те, що Феодосій «попросив [в Курську] віддати його вчителю повчитися Божим книгам, що і зробили. Скоро осягнув він всю грамоту, так що дивувалися всі розуму його і здібностям і тому, як швидко він всьому навчився. А хто розповість про покірність і послух, якими відрізнявся він у вченні не тільки перед учителем своїм, а й перед учнями з ним?» Літописець, на жаль, не повідомляє про кількість таких училищ. Він робить загальний висновок про те, що тоді як Володимир тільки «взорал і умягчил землю Руську святим хрещенням», Ярослав «насіяв книжковими словеси серця вірних людей», і що навіть до кінця XI і початку XII ст. сини Русі тільки пожинали посіяне цим гідним князем.

Джерела дозволяють припустити, що в Стародавній Русі були школи двох видів. В одних (при монастирях) готували церковно-служителів. У них викладали читання, письмо, спів, богослов'я. Школи вищого типу для «кращих людей», крім того, давали знання з філософії, риторики, граматики. Але, очевидно, найпоширенішим було індивідуальне навчання. Літопис під 1030 р. повідомляє: «Преставився Іоаким, єпископ Новгородський, і був у нього учень Єфрем, який нас вчив грецькій мові». Про широке поширення індивідуального навчання говорять численні знахідки берестяних грамот, знайдені в Новгороді, Смоленську та інших містах. На бересті писали купці, городяни, селяни. Це повсякденне листування розкриває найрізноманітніші сторони життя Великого Новгорода. Навчальні зошити хлопчика Онфіма (друга половина XIII століття) дають нам уявлення про систему навчання в Стародавній Русі. На одному «аркуші» записи букв і складів: БА, ВА, ГА, ДА, ЖА... БЕ, ВЕ, GE, ДЕ, ЖЕ... БІ, ВІ, ГІ, ДІ, ЖІ і т. д... свідчать про слоговий принцип навчання. На іншому аркуші записана традиційна формула: «Господи, помози рабу своєму Онфиму», малюнок звіра і підпис «Я — звір». На третьому шматочку берести поруч з малюнками людини зроблено запис з торгового документа: «На Домирі взяти доложиве». Знав хлопчик і числа, накидав на бересті початкові фрази богослужбових молитов і пісень. Свої написи на виробах ставили гончари. На голошнику в новгородському Софійському соборі майстер розписався «Стефан псл» (писав). Іноді ці написи носять своєрідний, символічний характер. Так, у горлечка глиняної амфори XI ст. київський майстер зробив напис: «Благодатна повна корчага ця».

Судячи з усього, просвітницька діяльність Ярослава продовжилася і в Києві. У Софійському соборі при вивченні графіті (побутові написи, надряпані на стінах і судинах) виявлено цілий ряд написів, що вказують на те, що софійські дяки навчали грамоті парафіян. Один з учнів написав на стіні: «Пишан писав в дяки ходивши учні». У приміщеннях собору є й інші написи і малюнки,

зроблені служками або учнями. Можливо, при Андріївському монастирі існувала спеціальна жіноча школа, де, як писав історик В. М. Татищев, «молодих дівчат навчали Писанню, також ремеслам, співу, швейній справі та іншим корисним ремеслам».

Прийняття Руссю християнства, природньо, повинно було супроводжуватися збагаченням Русі книжністю, що роз'яснювала і розвивала основні положення християнства. Така література долучала населення до більш високої, порівняно з язичницькою, християнської культури. Християнська книжність попервах не лише розширювала розумовий обрій давньоруського письменника й читача, але й знайомила його з новими суспільними, моральними та юридичними поняттями, сприяла засвоєнню більш передових форм громадянського життя. Водночас вона поповнювала той запас засобів словесного виразу, який вже був у руській мові.

Язичницька Русь, точнісінько як і інші країни, що долучилися до християнства, мусила скористатися вже виробленими й усталеними видами церковно-християнської літератури. Без знання такої літератури неможливі були вкорінення і поширення нового віровчення і нового світогляду. Такими були біблійні книги Старого і Нового Заповітів й апокрифічні оповіді, що примикали до них. Такими були твори житійної (агіографічної) літератури; релігійно забарвлені історичні хроніки, що викладали історичні факти в світлі церковно-християнської моралі, а також твори з питань світобудови й устрою Всесвіту. Обов'язковими були твори Отців Церкви, присвячені питанням християнської догматики і моралі, тощо. За своїм походженням це була в основному література, створена або оформлена в Візантії і в перекладах розповсюджувана на Русі. Порівнюючи рукописні Євангелія XII ст. з різними місцями Св. Письма, які наводить Нестор у літописі, з надрукованою в Москві або Києві Біблією, можна переконатися, що русичі в XI і XII століттях мали той же самий її переклад. Ми знаємо, що Біблію кілька разів виправляли: за Костянтина, волинського князя, у XVI ст., за

царя Олексія Михайловича, Петра Великого та Єлизавети Петрівни. Проте ж, незважаючи на численні виправлення, що складаються виключно в скасуванні деяких слів, цей переклад зберіг, так би мовити, свій початковий, особливий характер, і вчені справедливо визнають його найдавнішою пам'яткою слов'янської мови.

Коли і де була перекладена Біблія для слов'ян? Ось що про це пише М. М. Карамзін: «Чи при великому князі Володимирі, як сказано в цікавій передмові Острозької друкарні, чи вона є безсмертним плодом праць Кирила й Мефодія? Друге набагато ймовірніше: бо Нестор, майже сучасник Володимира, до слави вітчизни не промовчав би про новий руський переклад її; але сказав: се бо перша додані книги (тобто Біблія) в Мораві, яже прозвася грамота Словенська, що грамота є в Русі, він ясно дає знати, що українські християни користувалися роботою Кирила і Мефодія. Ці два брати і їх помічники заснували правила книжкової мови слов'янської на грецькій граматиці, збагатили її новими виразами і словами, тримаючись мови своєї Батьківщини, Фесалонік, тобто ілліричної (або сербської), в якій і тепер бачимо схожість з нашою церковною мовою. Втім, всі тодішні мовні наріччя менш різнилися одне від одного, були тоді ближче до свого спільного джерела, і предки наші тим зручніше могли привласнити собі моравську Біблію. Склад її став зразком для новітніх книг християнських, і сам Нестор наслідував йому. Але особливе руське наріччя збереглося у вживанні, і з того часу ми мали дві мови, книжкову і народну. Таким чином висловлюється різниця в мові слов'янській Біблії Руської Правди, Несторового літопису і Слова о полку Ігоревім...»

Головним посередником при переході на Русь візантійської літератури стала Болгарія, в X ст. — в епоху царя Симеона — переживала «золотий вік своєї писемності». Але деякі твори візантійської літератури переводилися і в самій Русі в період поживлення перекладацької діяльності при Ярославі Мудрому. Зараз важко визначити кількість книг, що з'явилися саме при цьому князі. Книги гинули під час чис-

ленних пожеж, знищувалися при іноземних навалах, назавжди губилися в результаті поганого зберігання. Лаврентіївський літопис доніс звістку про нищівну пожежу 1124 р. у Києві та пожежі 1185 р. у Володимирі-Залеському, під час яких загинуло багато книг. Катастрофічним для долі руських письмових пам'яток виявилось монголо-татарське нашествя. У 1240 р. монголо-татари не тільки зруйнували Київ і перебили його населення, а й знищили книжкові багатства, що збиралися більш ніж два століття. Вчені підрахували, що до наших днів від XI—XII ст. збереглося всього 192 рукописи (149 руських, 13 старослов'янських, 18 болгарських, 10 сербських і 2 не визначених). Але навіть ця незначна кількість книг дозволяє нам встановити, з якими творами знайомилися і що читали руські люди. Перш за все, в XI ст. руський народ знайомився з книгами Старого Заповіту. Особливою популярністю користувалися Псалтирі з їх поетичними достоїнствами, словесною виразністю, релігійним ліризмом. Ці якості Псалтирі зробили її не тільки настільною книгою для читання, але і книгою навчальною, і цю роль вона виконувала протягом багатьох століть. З новозавітних книг на Русі мали поширення євангелія двох типів — так звані «апракосні», де містилися уривки з текстів чотирьох євангелістів упереміж, що були пристосовані до церковної служби, і четвероєвангелія, що укладали в собі повний текст євангелістів у звичайній послідовності. Найдавнішим є апракосне євангеліє руського ізводу, що містить у собі читання лише на недільні та деякі святкові дні, Остромирове Євангеліє, переписане в 1056—1057 рр. дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира. Євангеліє цінне не тільки своїм текстом, а й художнім оформленням. Написаний на пергаменті в два стовпці текст справляє незабутнє враження від високохудожньої роботи новгородських писарів. Витончено орнаментовані ініціали відокремлюють один від одного «читання». Іноді «читанням» передують розфарбовані, як і ініціали, золотом, зеленою, блакитною, червоною, білою фарбами рамки-заставки. Зроблені на окремих аркушах мініатюри із зображенням євангелістів Івана, Луки і Марка

говорять про впевнену руку майстра, який користується багатою палітрою фарб, високою для свого часу технікою малюнка. Четвертого євангеліста, Матвія, немає, але для малюнка був залишений чистий аркуш. Остромирове Євангеліє є зразком книжкового мистецтва Давньої Русі, яке не має собі рівних серед пам'яток старослов'янської писемності XI століття.

Величезною популярністю на Русі користувалася житійна, або агіографічна, література. Святий прикладом свого життя повинен був стверджувати істинність християнського віровчення. Від часу Ярослава Мудрого до нас дійшли різні «оповіді» про Бориса і Гліба — братів, убитих Святополком і канонізованих церквою. Пізніше було написано і «Житіє Феодосія Печерського», одного із засновників Печерського монастиря.

Поширення на Русі, поряд з канонічними, так званими «істинними» книгами, отримали й апокрифічні, тобто «помилкові», «відречені», «таємні» твори, що не визнавалися християнською церквою. Апокрифи, корінням яких є антична міфологія, дохристиянська та східна релігія, фольклор та елліністична філософія, як би доповнювали канонічні християнські книги своїм трактуванням питання про походження світу, про історію людства, про життя, природу, про загробний світ. Серед апокрифів цього часу велике поширення мав уривок з «Діянь апостолів» (Петра, Андрія та ін.), що розповідає про казкові подорожі, а також «Ходіння Богородиці по муках» — про кінець світу і про загробне життя. На Русі в апокрифічну літературу вставляли приклади, взяті з руської історії, пам'яток усної творчості, легенд і переказів.

Спроба зрозуміти походження слов'ян, їх історичну долю, зв'язок руської історії зі світовою привела до появи значної перекладної історичної літератури, головним чином візантійської. Історичний процес у візантійських хроніках трактувався за певною схемою, яка базувалася на затвердженні божественного походження світу і торжества християнської віри. Укладачі хронік брали матеріал

головним чином з Біблії, творів Отців Церкви, істориків Стародавнього світу і Середніх століть, античних міфів і усних переказів. Такий характер носила перекладена руською мовою хроніка Георгія Амартола. Дещо інший характер мала хроніка Іоанна Малали. Автор зробив спробу примирити античність і античну історію з офіційною християнською точкою зору на історичний процес. Руським людям були відомі твір Патріарха Никифора «Літописець поспішний» і хроніка Георгія Сінкелла.

Перекладачі того періоду творчо підходили до перекладу. Вони в ці тексти включали і матеріал з географії, міфології, літератури, з творів інших авторів, що перетворювало їхні твори фактично на енциклопедію.

На Русі також були популярні перекладні повісті і романи, серед них «Александрія», в якій розповідалося про життя і подвиги Александра Македонського, «Повість про розорення Єрусалима» Йосипа Флавія, «Девгенієве діяння» тощо.

Праця перекладача і переписувача була важкою. Про це добре сказав в XIV столітті чернець Лаврентій, який писав літопис для Нижегородського князя Костянтина. «Радіє купець, прикуп створивши, — пише Лаврентій, — і керманич, в отишші приставши... так само радіє і книжковий списувач, дошед кінця книгам. Тако ж і аз худий, негідний і многогрішний раб Божий Лаврентій мніх... А тепер, панове батьки й брати, оже ея (якщо) де описав, або переписав, або не дописав, шануйте (читайте), виправляючи Бога для (заради Бога), а не клянїте, занеже (оскільки) книги є вітхими, а розум молодий, не дійшов».

При Ярославі розвивається і руське літописання. Досі історики сперечаються про час початку руського літописання. Але, без сумніву, протягом всієї першої половини і середини XI ст. літопис, що виник наприкінці X або на початку XI ст., доповнювали новими матеріалами київського, новгородського, чернігівського та іншого походження. Працею Нестора на початку XII ст. вона набула свого завершеного вигляду і отримала назву «Повість минулих літ».

Поширення писемності супроводжувалося утворенням бібліотек. Як вже говорилося, князь Ярослав був відомий не тільки тим, що сам «до книг виявляв охоту, часто читаючи їх і вночі і вдень», але і тим, «що зібрав книгописців безліч, які перекладали з грецької на слов'янську мову». Ці переписувачі книжок написали й переклали силу силенну книг, що поклали початок бібліотеці при соборі Софії, таким чином, заснувавши першу на Русі бібліотеку. За підрахунками істориків, у бібліотеці налічувалося до 950 томів рукописних книг. У ній зберігалися, головним чином, богослужбові книги, що були необхідні для нових храмів і єпископій, які відкривалися в різних частинах Русі. Але поряд з цим до фонду бібліотеки входили й книги для світського, повчального читання, як, наприклад, Ізборники 1073 або 1076 рр. Немає сумніву, що в бібліотеці були й перші примірники перекладної літератури. Можливо, бібліотека стала й першим руським архівом, де зберігалися договірні грамоти, княжі заповіти, синодики та інші документи князя. Літописець XI ст. прославляє книгу і книжкове вчення: «Велика буває користь від навчання книжного, книги наставляють і навчають нас».

Київська Софійська бібліотека не була єдиною. Зібрання книг існували і в інших містах. У Новгороді збирачкою і берегинєю книг стала новгородська Софія. Бібліотеки збиралися і великими монастирями. У XI—XII ст. Києво-Печерський монастир, новгородський Юріїв монастир мали вже значну кількість як перекладеної, так і своєї оригінальної літератури. Книжники цих монастирів брали участь і в складанні літописів.

Без сумніву, роки правління князя Ярослава, прозваного Мудрим, є найвищою точкою в розвитку Давньоруської держави: в єдине ціле об'єднані всі руські землі, припинені усобиці. Держава стала сильною, розквітла руська культура. І, напевно, тому значно зміцніла Руська православна церква, поширивши християнство на нові, колись язичницькі землі.

Затвердження християнства на Русі відбулося не за один рік і навіть не за десятиліття, це відбувалося протягом кількох століть, по суті, зайнявши весь проміжок вітчизняної історії від звернення киян у нову віру до падіння російського самодержавства.

Значимість прийняття князем Володимиром в 988 р. (або 989—991 рр.) православ'я і його одруження на сестрі візантійського імператора Анні можна уявити ясніше, якщо врахувати, що в 987 р. домогтися союзу з Візантією і шлюбу свого сина з візантійської принцесою намагався французький король Гуго Капет. Але це йому не вдалося. Водночас, хрестившись, князь Володимир отримав політичну підтримку імператора Василя II, хрещеним сином якого він став.

Прийняття візантійського православ'я означало для Стародавньої Русі входження в коло християнських країн, відкривало шлях для політичних контактів з Європою. Руські князі отримали можливість вступати в династичні шлюби з принцесами з імператорських, королівських і княжих сімей Європи, що вже прийняли християнство. За допомогою таких шлюбів досягалася співпраця правлячих кіл Русі з правителями інших держав, укладалися мирні договори, створювалися військові союзи, забезпечувалися вигідні торговельні відносини.

Християнство стало духовною основою європейської цивілізації, до якої приєдналася і Русь. До того ж, на відміну від іудаїзму та ісламу, християнство зверталося безпосередньо до особистості

людини, що сприяло її духовному розвитку. Так, християнство не знає культу покори, що є притаманним ісламу. У християнстві людська індивідуальність може розкрити себе, Ісус Христос, як Син Божий, любить кожну людину, з любові до неї приносить Себе в жертву і тим самим спонукає кожну людину на душевний рух у відповідь. Тому і уявлення про долю людини в християнстві не настільки фаталістично, як в ісламі. Багато чого в справі порятунку християнина залежить від власної волі людини. Ці тенденції в християнстві відкривали можливості для самостійності людини, розвитку її економічної і політичної активності, прогресивного руху до більш ефективної економіки, більш прогресивних форм розвитку суспільства, гуманістичних форм держави. При цьому християнство могло створити стабільні форми суспільства і держави. Церква об'єднувала різноманітні соціальні групи в суспільство, населення — в народ, створюючи духовний ґрунт для цієї єдності. Одночасно вона була міцною основою державної влади, стверджуючи принцип «немає влади не від Бога». Церква прагнула до стабільності суспільства, засуджуючи водночас як соціальний протест, бунти, повстання, так і надмірне накопичення багатств і пригнічення трудящих.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Брайчевский М. Ю.* Утверждение христианства на Руси. — К., 1989.
2. Введение христианства на Руси / Под ред. А. Д. Сухова. — М., 1987.
3. Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978.
4. *Гордиенко Н. С.* «Крещение Руси»: Факты против легенд и мифов. — Л., 1986.
5. Златоструй. Древняя Русь X—XIII веков. — М., 1990.
6. *Ионов И. И.* Российская цивилизация. — М., 1998.
7. История Киева. Древний и средневековый Киев. В 3-х томах. — Т. 1 // Под редакцией А. И. Артеменко. — К., 1982.
8. История русской литературы X—XVII веков // Под ред. Д. С. Лихачева. — М., 1980.
9. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — Т. 2. — М., 1908.
10. Как была крещена Русь. — М., 1988.
11. *Карамзин Н. М.* История государства Российского. Кн. 1. — Т. 2. — М., 1988.
12. *Каутский К.* Происхождение христианства. — М., 1990.
13. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т. 1. — М., 1846.
14. *Макарий (Булгаков).* История Русской церкви. В 6-ти томах. Т. 1. — СПб., 1857.
15. *Муравьев А. В., Сахаров А. М.* Очерки истории русской культуры IX—XVII вв. — М., 1984.
16. Памятники литературы Древней Руси XI — начало XII века. — М., 1978.

17. Пчелов Е. Рюриковичи. История династии. — М., 2005.
18. Рапов О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства. — М., 1988.
19. Российское законодательство X—XX веков. В 9-ти томах. Т. 1. — М., 1984.
20. Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. — М., 1982.
21. Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории. — М., 1988.
22. Соловьев С. М. Сочинения в 18 кн. Кн. 1. — Т. 1. — М., 1988.
23. Татищев В. Н. История Российская. В 7-ми томах. Т. 2. — М.—Л., 1963.
24. Федотов Г. Святые Древней Руси. — М., 1990.
25. Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI—XIV вв.). — М., 1986.

ЗМІСТ

Зародження релігійних вірувань	4
Становлення і поширення християнства	8
Язичницькі вірування східних слов'ян	20
Становлення Давньоруської держави	22
Хрещення княгині Ольги	33
«І було наречено їй у хрещенні ім'я Олена»	51
Ставлення Святослава до християнства	60
«І поставив кумири на пагорбі»	69
«Пізнав я істинного Бога»	74
«І наказав хрестити киян»	85
«Ярослав митрополію встановив»	95
«И радовашеся Ярослав, видячи багато церков»	101
Полюбив словеса книжкові	107
Література	117

Науково-популярне видання

Серія «Знамениті події історії України»

ДУХОПЕЛЬНИКОВ
Володимир Павлович

ХРЕЩЕННЯ РУСИ

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешкова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *Л. І. Вакуленко*

Формат 70×108 $\frac{1}{32}$.
Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 6,30.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Духопельников В.
Д85 Хрещення Русі / Володимир Духопельников; худож.-оформлювач Д. О. Чмуж. — Харків: Фоліо, 2019. — 120 с. — (Знамениті події історії України).

ISBN 978-966-03-5097-7 (Знамениті події історії України).
ISBN 978-966-03-9039-3.

В історії Київської Русі 988 рік став визначальним. У цьому році великий князь Володимир Святославич хрестив киян. Він поклав початок подальшому і всеосяжному процесу християнізації всіх земель Русі.

З прийняттям християнства також пов'язана поява слов'янського письма, богослужбових християнських книг, народження системи освіти; починає розвиватися архітектура, іконопис, література й духовна музика, тобто відбувається становлення традиційної культури Русі.

З цього часу Київська Русь як рівноправний партнер входить в коло християнських держав Європи.

УДК 94(477)